

TÜRKİYE'DEN BATI AVRUPA'YA İŞÇİ GÖÇÜNÜN SOSYOLOJİK ÇALIŞMALARA YANSIMALARI

Birsen ŞAHİN KÜTÜK*

Özet

Bu çalışmada Türkiye'den Batı Avrupa'ya işçi göçünün sosyolojik etkileri ele alınmaktadır. Ülke kalkınması amaçlı yurt dışına işçi gönderilmesi ve bunun sosyolojik etkileri, 1950'li yıllardan günümüze kadarki süreç içinde beş dönem üzerinden incelenmiştir: (1) Bireysel göç, firma, kurum destekli göç ve ikili anlaşmalar dönemi, (2) aile birleşimi, (3) geri döndürme politikaları, (4) vatandaşlık hakları ve tartışmaları ile (5) entegrasyon ve asimilasyonist politikalara dönüş. Türkiye'den Batı Avrupa ülkelerine işçi göçü, farklı dönemlerde farklı alanlarda değişimlere neden olmuştur. Bu değişim hem yaşadıkları Batı Avrupa ülkelerinde hem de geride bıraktıkları Türkiye'de gerçekleşmiştir. Değişikliklerin önemli bir kısmı ise aile, eğitim ve ekonomi kurumlarında yaşanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Göç, uluslararası göç, Batı Avrupa'ya göç, ulus-ötesi göç, sosyoloji.

THE REFLECTION OF LABOUR MIGRATION FROM TURKEY TO WESTERN EUROPE TO SOCIOLOGICAL STUDIES

Abstract

This study examined the sociological effects of labor migration from Turkey to Western Europe. Sending workers abroad with the purpose of country development, and its' social effects, have been examined through five periods from 1950s to the present: (1) the migration of individuals, firm & institutional migrations and bilateral agreements, (2) family reunification, (3) return policies, (4) dual citizenship and its' discussions (5) integration and return to the policy of assimilation. Labor migration from Turkey to Western European countries, has led to changes in different areas at different times. These changes took place both in Western European countries where they live and Turkey where they left well behind. Some of the major changes occurred in family, educational and economical institutions.

Keywords: Migration, international migration, migration to Western Europe, transnational migration, sociology.

*Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.
İletişim: birsahin@hacettepe.edu.tr

Giriş

1950'li yılların Türkiye'sinde toplumun önemli bir kesimini etkileyen ve ekonomik açıdan ülkenin kalkınma programlarına yansıyacak derecede önemsenen Batı Avrupa'ya işçi göçü çeşitli sosyolojik çalışmalara da yansımıştır. Türkiye'den Batı Avrupa'ya göç sürecini ele alan bu akademik çalışmalar, yeni ülkedeki yaşam ve uyum çabaları, geride kalanlar ve geri dönüş bağlamında yurtdışındaki işçi ailelerinin yaşamlarına ilişkin fotoğrafın farklı parçaları gibi düşünülebilir.

Batı Avrupa'ya işçi göçü denildiğinde akla tek yönlü ve devam eden bir göç süreci gelse de sosyal gerçeklik bundan farklıdır. Çünkü göç nedeni, gerçekleşme biçimi ve göçmenlerin Avrupa'daki yaşamları açısından farklı dönemsel özellikler göstermektedir. Bu çalışmada Türkiye'den Batı Avrupa'ya işçi göçü bireysel göç, firma, kurum destekli göç ve ikili anlaşmalar dönemi (1950-1960'lı yıllar), aile birleşimi (1970'li yıllar), geri döndürme politikaları (1980'li yıllar), vatandaşlık hakları (1990'lı yıllar), entegrasyon ve asimilasyonist politikalara dönüş (2000 sonrası) olmak üzere toplam beş dönem şeklinde ele alınmıştır. Bu bağlamda Türkiye'den Batı Avrupa'ya işçi göçünün sosyolojik etkileri ve sonuçları bu beş dönem üzerinden ele alınarak değerlendirilmiştir.

Çalışmada yurtdışına işçi göçünün sosyolojik etkilerini saptamak amacıyla özellikle konuya ilişkin sosyolojik metinlerden faydalanılmıştır. Ancak farklı disiplinlerde yapılmış olsa da dış göçün sosyolojik etkilerine yer veren incelemeler de çalışma kapsamında değerlendirilmiştir. Yaklaşık elli yılı aşkın bir geçmişe sahip olan Türkiye'den Batı Avrupa Ülkelerine işçi göçüne ilişkin ilk verileri, özellikle ikili anlaşmaları izleyen yıllarda İş ve İşçi Bulma Kurumu (İİBK) ve Devlet Planlama Teşkilatınca (DPT) hazırlanan rapor ve araştırmalar oluşmaktadır. Bu nedenle, Batı Avrupa'ya işçi göçünün ilk dönemine ilişkin önemli veriler sağlaması açısından bu raporlar da çalışmaya dahil edilmiştir.

Çalışma kapsamında yurt dışına göç konusunda yapılan çalışmaların tamamına ulaşma amacı yoktur. Son derece geniş olan bu alanda yapılmış çalışmalardan temel eser olarak adlandırılan, göçün farklı dönemlerini yorumlamak için kullanılabilecek olan ve özellikle de araştırmacı tarafından ulaşılabilen kaynaklar çalışmaya dahil edilmiştir. Burada

belirtilmesi gereken bir başka husus, Batı Avrupa'ya göçün en yoğun olduğu Almanya ile ilgili çalışmaların literatürde daha geniş yer bulması nedeniyle, Batı Avrupa ülkelerine giden işçilerin bütününe konu alan bu çalışmada da hazırlanan metin daha çok Almanya'ya göç ve Almanya'daki Türkler'e ilişkin veriler ve araştırma sonuçları üzerinden şekillenmiştir.

Çalışmada, konuya ilişkin yapılan yayınlar Türkiye'den Batı Avrupa'ya işçi göçünün dönemlerinden faydalanılarak yıllara göre gruplandırılmış ve bu metinler üzerinden dönemsel olarak göçün yarattığı etkilerin sosyolojik bir değerlendirmesi yapılmıştır.

1. Türkiye'den Batı Avrupa'ya İşçi Göçünün Tarihsel Süreci

İkinci Dünya Savaşı'nın ekonomik yıkımının yoğun görüldüğü Batı Avrupa ülkelerinde 1950'li yıllarda yeniden atak hedefi ile sanayi, madencilik, yol ve metro yapımı gibi çeşitli alanlarda hızlı bir çalışma başlatılmıştır. Ancak bunun gerçekleştirilmesi için yeterli işgücünün olmaması nedeni ile hedeflenen işçi açığını gidermek için gözler "Avrupa Güneyi" ülkelere çevrilmiştir.

Portekiz, İspanya, Yunanistan ve İtalya'nın güney kesimi, çeşitli biçimlerde Avrupa'nın egemenliği altında bulunmuş eski sömürgelerden Cezayir, Fas ve Tunus ile niteliksiz ya da yarı nitelikli bir işgücü fazlasına sahip olan Türkiye ve Yugoslavya gibi ülkeler Batı Avrupa ülkelerinin işçi açığını kapatmak amacıyla hedef ülkeler olarak belirlenmiştir. İlk yıllarda Portekiz, İspanya, Yunanistan ve İtalya'nın güney kesiminden, sonraki yıllarda ise diğer ülkelere göç alan Avrupa ülkeleri göç dalgasını bu ülkelerle yaptıkları ikili anlaşmalar ile düzenlemişlerdir. İlerleyen süreçte Cezayir ve Yugoslavya yurt dışına işçi gönderiminin başta nitelikli işçilerin kaybı konusundaki olumsuz etkilerini görerek işçi gönderimini durdurmuştur. Türkiye ise gönderdikleri işçilerin daha nitelikli olarak geri dönüşleri üzerinden oluşturulan kalkınma planları kapsamında gönderdiği işçilerin oranını daha da arttırmıştır (Abadan Unat, 1975).

Türkiye, Batı Avrupa Ülkeleri ile işçi gönderimi için (işçi talebinin en yüksek olduğu) Almanya ile 1961 yılında, Avusturya, Belçika ve Hollanda ile 1964 yılında, Fransa ile 1965 ve İsveç ile 1967 yılında ikili anlaşmalar yapmıştır (Gülsün, 1974: 7-10). Ancak burada belirtilmesi

gereken önemli husus, diğer Akdeniz ülkelerinde işçi gönderiminin baştan itibaren ikili anlaşmalar ile düzenlenmiş olmasıdır. Türkiye'den ilk işçi gönderimi ise iki şekilde gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki işçilerin mesleki bilgilerini arttırma çerçevesinde staj için çağrılmaları, diğeri ise özel araçlar yoluyla işçi alımının yapılması şeklindedir. Bu kapsamda Kiel Üniversitesi'ne bağlı "Institut für Weltwirtschaft" 1956 yılında Dışişleri Bakanlığına bir öneri sunmuştur. Bu öneride Türkiye'den belli sayıdaki esnaf ve sanatkârın Almanya'ya getirilmesi yer almıştır. Bunun gerekçesi ise böyle bir stajın Türk ekonomisi ve dış ticaretinin teşviki açısından faydalı olacağı iddiasıdır. Buna ilgi gösteren Türkiye'deki Sanat Okulları Mezunları Derneği görüşmeler sonrasında 12 kişilik bir stajyer grubunu 1957 yılında Kiel'e göndermiştir. Stajyerler Alman Çalışma Bakanlığınca çeşitli kurumlara yerleştirilmiş ve altı hafta boyunca stajyerlerin aldıkları dil eğitimi, ikamet ve yiyecek masraflarını Alman Dışişleri Bakanlığı karşılamıştır. Bu deneyimin sonucunda Alman Dışişleri Bakanlığı 200 kişinin daha getirilmesine karar vermiş ve Alman Cumhurbaşkanı Theodor Heuss Ankara'ya gelmiş ve Türk Milletine bir hediye getirdiğini belirterek, 150 sanat enstitüsü mezunu için daha Almanya'da staj görme imkanının hazırlandığını söylemiştir (Zafer 1957'den akt. Abadan, 1964: 35).

Kısa bir süre sonra Türkiye'den gelecek işçilerin sayısının arttırılması için Almanya'daki *Alman Sanatkârlar Genel Birliği* "Orta tabaka orta tabakaya yardım eder" parolası ile *Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Konfederasyonu* ile temasa geçerek, olaya kurumsal bir boyut kazandırmış ve çeşitli alanlarda çalışan sanatkarların mübadelesine yeni bir hız verilmiştir. Bunu Hamburg Esnaf odasının tahsis ettiği lokal ve maddi imkanlarla *Türk Alman Ekonomik Münasebetleri Geliştirme Enstitüsü'nün* (Forschungsinstitut für Deutsch-Türkische Wirtschaftsbeziehungen) 1959 yılında kurulması izlemiştir. Ancak işçi getirme yetkisi Almanya'da işçi bulma kurumuna ait olduğu için bu kurum beklenen faaliyetleri yerine getirememiş ve çalışmaları 1, 5 yıl sonra sona ermiştir. 1960 yılında ise iki aylık inceleme gezisi için Türk Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonundan 10 kişilik bir grup davet edilmiştir. Sonrasında ise Türkiye ile Almanya arasındaki sanatkâr ve esnaf ilişkileri Türkiye'de Bakanlıklararası bir komisyona havale edilmiş, ancak bu komisyon çalışmalarını bitirmeden 27 Mayıs 1960 ihtilali yaşanmıştır. Resmi kanallarla yapılacak işbirliği gecikince, özel tercüme ve iş bulma büroları devreye girmiş ve Alman firmalara işçi çekilmeye başlanmıştır.

Bu süreçte ise Türkiye'nin ilk Beş Yıllık Kalkınma Planında (1962-67) “artan işgücü ihracatının bir hedef olarak kabul edilmesi ve bu sayede vasıfsız işçilerin Almanya’da çalışıp vasıflı işçiler olarak geri dönecekleri varsayımının kabul edilmesi ise ikili anlaşmalar dönemine geçilmesini sağlamıştır. İkili anlaşmalarla yurtdışına giden işçi sayısında çok büyük artışlar yaşanmış ve işçiler Devlet politikası dahilinde rotasyon sistemine inanılarak Batı Avrupa Ülkelerine gönderilmiştir (Abadan, 1964: 35-36; Abadan Unat, 2006: 56-59).

Özellikle Almanya’nın yerli işgücüne oranla %100 artış gösteren yabancı işgücü talebi sonucunda 1963 yılında 700 bin olan yabancı işçi sayısı, 1973 yılında 2. 4 milyona ulaşmıştır. Ekonominin bu kadar çok sayıda işçiyi emme durumu, bazı alanlarda sorunlara neden olmuştur. 1967 yılının ilk aylarında Almanya’da çalışan Türk işçilerinin 20 bini işsiz kalmış ve ülkede işsiz sayısı 621 bin gibi büyük bir rakama ulaşmıştır. Bunu izleyen süreçte ise ekonomi duraklamış ve Türkiye’ye geri dönüşler de başlamıştır (Tuna, 1968:354). Böylece Avrupa ülkelerine yoğun işçi alımı 1970 yılından itibaren bu ülkelerde ekonomik kriz nedeni ile durdurulmuş, aile birleşiminin kabul edilmesi ile Avrupa ülkelerine göç daha çok aile birleşimleri şeklinde devam etmiştir.

1970 öncesinde ailelerini getirmelerine izin verilmeyen işçiler Heim denilen yurtlarda kalmışlardır. Mümkün olduğu kadar çok tasarruf eğiliminde olan işçiler, aile birleşimi sonrasında ise bir dairede iki, üç bazen daha fazla aile birlikte kalmışlardır. Turist ya da yasal olmayan yollarla gelen işçiler ise daha da kötü istihdam ve yaşam koşullarında çalışmayı kabul etmişlerdir. Bu durum bir kesim tarafından “modern kölelik” olarak adlandırılmıştır (Ekin, 1970: 89; Abadan Unat, 2006:60). 1980’li yıllarla birlikte Avrupa ülkelerindeki Türkler gerek daha yaşanabilir konutlara sahip olmaları, gerek kültürel ihtiyaçlarına cevap verecek alanlar inşa etmeleri ile artık kalıcı bir toplum olduklarını göstermişlerdir. Günümüzde ise Batı Avrupa Ülkelerindeki Türk toplum yapısı, farklı ülkelere göre farklı özellikler göstermektedir (Adıgüzel, 2010). Türkiye’den Batı Avrupa Ülkelerine çalışmak için giden işçilerin günümüzde ülkelere göre nüfusu şu şekildedir:

Tablo 1: 2010 Yılı Verilerine Göre Avrupa'daki Türk Vatandaş Sayıları

Ülkeler	Vatandaş Sayısı ¹	Vatandaşlık Değiştirenlerin Sayısı
F. Almanya	1.629.480	1972-2009 yılları arasında Alman vatandaşlığına geçen vatandaşların sayısı 777.904'tür.
Fransa	459.611	1991-2008 yılları arasında Fransız vatandaşlığına geçen vatandaşların sayısı 71.323'tür
Hollanda	372.728	1946-2008 yılları arasında Hollanda vatandaşlığına geçen vatandaşların sayısı 259.958'dir. Çifte vatandaş sayısı dahildir.
Avusturya	110.678	1999-2009 yılları arasında Avusturya vatandaşlığına geçen vatandaşların sayısı 88.597'dir.
İngiltere	52.893	1989-2007 yılları arasında İngiliz vatandaşlığına geçen vatandaşların sayısı 63.635'tir.
Danimarka	57.129	1980-2006 yılları arasında Danimarka vatandaşlığına geçen vatandaşların sayısı 28.129'dur. Çifte vatandaş sayısı dahildir.
Belçika	39.419	1985-2008 yılları arasında Belçika vatandaşlığına geçen vatandaşların sayısı 130.374'tür.
İsveç	67.731	1990-2008 yılları arasında İsveç vatandaşlığına geçen vatandaşların sayısı 33.523'tür.
İsviçre	71.692	1990-2008 yılları arasında İsviçre vatandaşlığına geçen vatandaşların sayısı 45.320'dir.
Norveç	15.000	

Kaynak: T. C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Sayısal Bilgileri.

Rotasyon sistemine inanılarak gönderilen işçiler artık bu ülkelerde etnik azınlıklar olarak yaşamlarını devam ettirmektedirler. ² 1950'li yıllardan günümüze kadar Türkiye'den yurtdışına işçi göçünün hangi dönemler içerdiği incelendiğinde ise Türkiye'den yurtdışına göç alanında ilk akademik araştırmayı yapan ve konuya ilişkin çalışmaları ile alanda referans noktası haline gelen Abadan Unat'ın (2006) onar yıllık dönemleri içeren altılı "Türk dış Göçünün Aşamaları" dikkat çekmektedir. Bunlar:

¹ Bunlar Çalışma Bakanlığı'nın resmi olarak açıkladığı rakamlardır; ancak yurtdışındaki vatandaşların sayısının buradaki rakamlardan daha yüksek olduğu kabul edilmektedir.

² Yurt dışına giden Türk işçilerin sadece bir kısmı başarısız deneyim ve kendi isteğiyle dönmüş ya da Avrupa Ülkelerinde ekonomik durgunluk dönemi kapsamında 1970'den sonra geri dönmüştür.

- 1950’li Yıllar: Bireysel girişimler ve özel araçlar yolu ile göç. Almanya’dan kurumsal bazda ‘stajyer’ söylemi ile başlayan işçi talebi.
- 1960’lı Yıllar: İkili anlaşmalar, rotasyon inancı ve bireysel göçmen yerine “konuk işçi” kavramının kullanımı.
- 1970’li Yıllar: Ekonomik durgunluk ve yabancı işçi alımının durdurulması, illegal işçilere af ve aile birleşiminin kabulü.
- 1980’li Yıllar: Kalıcılık ve bunun beraberinde getirdiği çocukların eğitim sorunları, dernekleşme hareketleri, sığınma istekleri, vize politikası ve geri dönüşü özendirici politikaların uygulanması.
- 1990’lı Yıllar: Yabancılar yasası, yabancı düşmanlığı, yabancılar ve kimlik tartışmaları.
- 2000 sonrası: Göçün yeni biçimleri, çok kültürlülük ve entegrasyon üzerine tartışmalar.

Abadan Unat’ın altı dönemde ele aldığı Batı Avrupa’ya Türk dış göçünün aşamaları, bu çalışmada konuya ilişkin metinler üzerinden sosyolojik bir değerlendirme yapılacak olması nedeniyle 1950 ve 1960’lı yılların birlikte alınması ile beş dönem şeklinde ele alınmaktadır. Bunun nedeni ise ilk dönem olan 1950’li yıllarda yapılmış ya da bu dönemi yansıtan çalışmaların son derece sınırlı olmasıdır.

2. 1950-1960’lı Yıllar: Ekmek Parası İçin Bilinmeyene Yolculuk

Göçmen yaşam biçimi Türk toplumu için hiç de yabancı değildir, ancak uzun yıllardır yerleşik yaşam süren Türklerden bir kısmı Batı Avrupa Ülkelerinde para kazanma, daha iyi yaşam imkanı sağlama amacıyla 1950 yılından itibaren yeniden yollara düşmüştür. Ne gittikleri ülkenin dilini bilen, ne de orada kendileri için nasıl bir çalışma ortamı ve yaşanacak konut olduğunu bilen işçilerin, sırf ekmek parası için göze aldıkları göç, önce yavaş yavaş sonra büyük kitleler halinde başta Almanya olmak üzere Batı Avrupa ülkelerine akmıştır.

İlk gidenlerden bir kısmının staj niteliğinde masraflarının da karşılanarak Alman hükümeti tarafından götürülmesi durumunu, Almanların getirdikleri

işçilere mi, Türkiye'ye mi yoksa kendi ülkelerine mi iyilik yapma amacı olarak okumak gerekir? Bunun cevabı ihtiyaç olduğunda her türlü imkânlar sağlanarak Batı Avrupa Ülkelerine götürülen, herhangi bir kriz ya da olumsuz gelişme anında da alımı durdurulup, geri dönülmeye teşvik edilen Türk işçilerinin durumu düşünüldüğünde daha net görülmektedir.

Türkiye'den yurtdışına işçi akımı göçün başladığı 1950'li yıllardan itibaren ülke gündeminde yer alan konular arasında olmuş, 1960 sonrasında ise yapılan ikili anlaşmalarla ülke gündeminin merkezine yerleşmiştir. Yurt dışına giden işçiler, hem ülke kalkınması için Kalkınma Planlarında kendilerine önemli görevler biçilen durumları, hem geride bıraktıkları aileleri hem de toplumda yarattıkları değişimler açısından Türkiye sosyolojisinde önemli bir yere sahip olmuştur.

2. 1. Türk İşçilerin Yeni Bir Ülkede Yeni Bir Yaşam Deneyimi

Göçün yaşandığı ilk yıllarda Türkiye'den Batı Avrupa Ülkelerine işçi göçüne ilişkin çeşitli kurumsal raporlar hazırlanmış (İlhan, 1974; Şenel, 1974, 75), 1960 sonrasında ise konuya ilişkin akademik çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bir kısmı ya daha önce yapılan çalışmalar ve istatistikler üzerinden ya da literatür bağlamında değerlendirmeler şeklindedir (Ekin, 1987; Erkal, 1988; Tuna, 1973). Bir kısmı ise uygulamalı çalışmalardır. 1960-1989 yılları arasında konuya ilişkin çok sayıda uygulamalı çalışma yapılmış, 1990'lı yıllarda bu çalışmalarda görece bir düşüş yaşanmış, 2000 yılından sonra yapılan çalışma sayısında ise tekrar görece olarak bir artış olmuştur.

Türkiye'de yurtdışına işçi göçü konusunda yapılmış ilk akademik çalışma Nermin Abadan tarafından 1963 yılında yapılan ve 1964 yılında basılan "Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları" isimli eserdir. Çalışma Türkiye'nin işgücü sorunu, gönderilen işçilerden Türkiye'nin ilerdeki yıllarda nasıl en iyi şekilde yararlanacağı ve tasarruf edilen döviz gelirlerinden tam olarak faydalanabilme amacı ile DPT tarafında Abadan'a yaptırılmıştır. Karma yöntem kullanılan çalışmada 83 kişiden görüşme, 494 kişiden anket tekniği ile göç deneyimine ilişkin veri toplanmıştır. Çalışma kapsamında Türk işçi nüfusunun özellikleri, iş ve meslek eğitimleri, kadın işçilerin durumu, sendika, konsolosluklar ya da derneklere üyelikleri, sosyo-ekonomik durumları, kazançlarını değerlendirme yolları

ve tasarruf eğilimleri, yaşadıkları konutlar, serbest zaman faaliyetleri, radyo, televizyon ve gazete takipleri, dini inanç ve vaziyet alışları, Alman toplumuna ve yaşamına bakış, gelecek projeleri ve anavatana ilişkin düşünceler ele alınan konular arasında yer almaktadır. Bu çalışmada 1950-1960 yılları arasında yurt dışına işçi olarak giden Türklerin profili, göç süreci ve yeni ülkedeki yaşamlarına ilişkin sosyolojik durum Abadan Unat'ın bu araştırma sonuçları üzerinden ele alınmıştır.

Göçün ilk iki dönemini (1950 ve 1960'ları) yansıtmaları bağlamında adeta bir giden işçi profili ve gidilen yerdeki yaşam olanaklarının betimlendiği çalışmada işçilerin Almanya'ya gitme fikrinin kaynağı olarak yarıya yakını tanıdık akraba ve hemşerilerini göstermişlerdir. Yarıya yakını sırf maddi kaynaklarını ve imkânlarını geliştirmek için Almanya'ya gittiğini belirten işçilerin yaklaşık beşte dördünün yaşı 23-40 yaş arasında olup, %80'ni hiç işyeri değiştirmemiş, %70'i hizmet içi eğitim almamış ve yine yaklaşık bu kadarı da bunun gerekli olmadığını düşünmektedir. %17'sinin okur-yazar olmadığı, %50'sinin ilkökul mezunu olduğu işçiler daha çok maden, kimya, elektro, tekstil, gıda, inşaat, ulaştırma, hizmet sektöründe çalışmaktadırlar. Bu sektörler içinde en yüksek ücreti kimya, tekstil ve inşaat sektöründe çalışanlar almaktadır. Sadece beşte biri dil kursuna devam eden işçilerin % 84'ü lojmanda kalmaktadır. Çalışma şartlarından memnun olanlarla olmayanların oranının birbirine yakın olduğu işçilerin beşte dördü tasarruf yapmakta ve bunu da bankaya yatırarak anavatanından beklendiği üzere tasarruflarını döviz olarak Türkiye'ye göndermektedirler.

Çalışmada yaklaşık dört işçiden biri iş kazası geçirdiğini, üçte biri çalışma sözleşmesinde verilen sözlerin tutulmadığını söylemiştir. Sorun yaşandığında tercümana ya da en tecrübeli iş arkadaşına gidenlerin oranının %50, Türk konsolosluk ve Türk Danış'a gidenlerin oranı % 15 olduğu yönündeki araştırma sonuçları, Almanya'da Türkiye'yi temsil eden kurumların yeterli olmadığını, yapılan ikili anlaşmaların gerekli detaydan yoksun olduğunu ve uygulamanın da peşinde olunmadığını gösterir nitelikte olup, işçilerin adeta "kol kırılır, yen içinde kalır" durumunu yansıtmaktadır.

Çalışma kapsamında görüşülen işçilerden Almanya'da ailesi ile birlikte yaşayanların oranı sadece %17'dir. İşçilerin yarıya yakını Alman toplumu ve aile yapısına ilişkin olarak, onların kendi toplum ve aile yapılarından

farklı olduğunu düşündüklerini belirtmişlerdir. Ancak giden işçilerin bir kısmının Almanlarla evlendikleri de bilinen bir gerçektir. Bu konuda Türklerin yabancılarla evlenmeleri halinde nikah muamelelerini Türk konsolosluklarında kıydırma zorunluluğunun olmaması nedeniyle net rakamlar yoktur.

Çalışmada işçilerin gazete okuma, televizyon izleme ve radyo dinleme durumlarına ilişkin sonuçlar en çok radyo yayınlarının takip edildiğini (%80), bunu televizyon (%75) ve yazılı basının (%59) izlediğini göstermektedir. Çalışmada özellikle haber almak ve türkü dinlemek için takip edilen radyo yayınlarının yabancı bir ülkede hasret giderme aracı olduğu dikkat çekmektedir.

2. 2. Yurtdışına Giden İşçilerin Omzundaki Ağır Yük: Ülke Kalkınmasına Katkı Sağlamak

Tamamen ekonomik nedenlerle bilinmeyen yolculuğu göze alan işçilerden, aileleri para kazanmaları ve daha iyi imkânlarda bir yaşam sunmalarını beklerken, devlet onlardan daha büyük bir görev beklemektedir. Gerek ilk kalkınma planına yansıyan, gerek ikili anlaşmaların gerekçesi olan rotasyon sistemi ile işçilere Türkiye’de açık kalifiye elaman ihtiyacını giderme ve ülke kalınmasına yardımcı olma görevi tanımlanmıştır. Ayrıca sonraki süreçte işçilerin kazandıkları paradan tasarruf ettiklerinin ülkede yatırıma dönüşmesi amacı ile Köy Kalkınma Kooperatiflerinde “kontenjan” uygulamasına da gidilmiştir.

İşçigöçünüyoğunyaşandığı1960’lıyıllardaköylerinkalkınmasınayardımcı olmak amacı ile “Köy Kalkınma Kooperatifleri (KKK)” kurulmuştur. 1965 yılında kooperatiflerin gelişmesini teşvik ve kooperatiflere anapara oluşturmak üzere KKK’nin yurtdışına işçi göndermesine öncelik tanınmış ve belli sayıda üyesini yurt dışına gönderebilmeleri için bu kooperatiflere “kontenjan” verilmiştir. Kooperatif üyesi olmayı özendirmek için de yurtdışına işçi olarak gitmek isteyen ve başvuru yapan adaylardan kooperatife üye olanlara öncelik verilecek bir uygulamaya gidilmiştir. Üye olan ve yurtdışına giden işçilerin yine yurtdışındayken de KKK’ya aidat ödemeleri zorunlu tutulmuştur. Buradaki temel amaç yurtdışına gidecek işçilerin tasarrufları ile güçlenecek kooperatiflerin çeşitli alanlarda yatırım yapmasını sağlamak ve yeni iş olanakları sağlamaktır. Bu olanaklardan da öncelikli olarak yurtdışındaki işçiler faydalanacaktır. Ancak 1967

yılında Almanya'daki ekonomik durgunluk nedeni ile işçi alımlarının yavaşlaması üzerine kontenjan sistemi de yıkıntıya uğramış ve yurtdışı hayali yıkılan halk artık bu kooperatiflere ilgi duymamaya başlamıştır. Bu arada ya para sıkıntısı ya da kötü yönetim nedeni ile KKK programı eleştiri oklarına maruz kalmış ve 1967 yılında bu program geçici süre ile durdurulmuştur. Ancak 1969 yılında işçi alımlarındaki canlanma ile bakanlığın yaptığı yeni düzenlemeler ile KKK programı tekrar yürürlüğe girmiş ve bu sefer eskisinden daha hızlı bir şekilde yayılmıştır. Ancak 1973 yılında Batı Avrupa Ülkelerinin yeniden işçi taleplerini azaltması durumu, kontenjandan yurtdışına giden işçilerin sayısında da düşüslere neden olmuştur. Sonuç olarak KKK programları beklenen hedefleri gerçekleştirememiştir (Gitmez, 1979: 178; van Renselaar ve van Velzen, 1975).

Beklenen hedefleri gerçekleştiremeyen KKK programlarının yurt dışına giden işçilerin niteliklerinde bir değişime neden olduğu ise açıktır. Daha önceki yıllarda yurt dışına kalifiye eleman gönderip, onların mesleki gelişimlerinin sağlanması ve yurda dönüşü bağlamında kalifiye ya da yarı kalifiye eleman gönderilmiştir. 1965 yılından itibaren ise KKK programlarına tanınan kontenjan nedeni ile köylerden gerçekleşen göç sayısında artış olmuş ve bu da aşağıda görüleceği üzere vasıfsız işçilerin göç oranlarında yükselişin nedenleri arasında yerini almıştır.

Tablo 2: 1964-1973 Yılları Arasında Yurtdışına Giden İşçilerin Kalifiye Durumları

Yıllar	Vasıflı	Vasıfsız
1964	24.468	41.748
1965	20.558	30.962
1966	8.918	25.492
1967	2.728	6.219
1968	12.086	31.118
1969	25.401	78.574
1970	35.010	94.565
1971	31.357	57.085
1972	28.743	56.486
1973	47.105	88.715
Toplam	237.374	510.964

Kaynak: İİBK, Gülsün, 1974:13

2. 3. İşçilerin Geri Dönüş Meselesi

1960'lı yılların sonuna doğru Batı Avrupa Ülkelerinin Ekonomilerindeki duraklama ve işçi alımının yavaşlaması ile birlikte, göç bağlamında tartışılan yurtdışına gidiş süreci ve yeni ülkelerdeki yaşam biçiminin yanı sıra işçilerin geri dönüşleri ve dönüş ihtimalleri de tartışılan konular arasında yer almıştır.

Almanya'da yaşayan işçilerin sayısındaki büyük artış, aynı zamanda bu yıllarda Türklerin bazı suç olaylarına karışmalarına da sebebiyet vermiş (Tuna, 1966), suç, yeni yaşama tutunamama ve kriz dönemlerinde yaşanan işsizlik gibi durumlar da Türklerin bir kısmının anavatana dönmesi ile sonuçlanmıştır.

Tuna'nın, "Dış Memleketlerden Dönen İşçilerimizin Ekonomik ve Sosyal Bakımdan Yurda İntibakı" konulu araştırma sonuçlarından derlediği ve 1968 yılında yayınlanan "İşçilerimizin Yurda Dönüş Meseleleri" isimli eseri geri dönüş konusunda yapılmış ilk çalışmalar arasında yer almaktadır. Bu çalışmada Tuna, Alman ekonomisinde kriz belirtileri olduğu ve işçilerin geri gönderileceği yönünde basında sıkça yer alan düşüncelere ve işçilerin sınır dışı edildiğinde Türkiye'yi sıkıntılı günler bekleyeceği iddialarına, geri dönen işçilerle yapılan araştırma verileri üzerinden cevap vermektedir.

"Dış Memleketlerden Dönen İşçilerimizin Ekonomik ve Sosyal Bakımdan Yurda İntibakı" konulu araştırma sonuçlarına göre geri dönen işçilerin büyük kısmı önce köyden kente, sonra yurtdışına göç etmişler, sonra da tekrar yaşadıkları kent merkezlerine dönmüşlerdir. Köyden göç eden işçiler ise yine köylerine dönmüşlerdir. İl merkezlerinde yaşayan işçilerle, köyde yaşayan işçilerin geri dönme sebepleri de farklıdır. İl merkezlerinde yaşayanlar daha çok Türkiye'de yapmak istedikleri şeyler için dönerken, köyden gidenler uyum sağlayamadıkları için geri dönmüşlerdir. Elde edilen gelirden memnuniyet ve yapılan tasarrufun yüksek olması açısından, köyden yurtdışına gidenler il merkezinden giden işçilere göre daha avantajlıdır.

Yurtdışından dönen kadın işçilerde dikkat çekici husus ise döndükten sonra yaklaşık yarısının çalışma yaşamından uzak durmasıdır. Ancak bu göç etmeden önceki durumları ile kıyaslandığında, kadınların döndükten sonra

iş yaşamına katılma oranının yurtdışına göç etmeden öncekinden çok daha yüksek olduğu görülmektedir. İşçilerin döndükten sonra hangi sektörlerde çalıştıkları konusunda ise sanayi sektöründe çalışan işçilerin döndükten sonra da sanayide çalışmak istedikleri, meslek değiştirme açısından önemli bir değişiklik yapmak istemedikleri dikkat çekmektedir. Ancak diğer sektörlerde gitmeden önceki ve gidilen yerde yapılan meslek açısından önemli farklılıklar saptanmıştır. Bununla birlikte yurtdışında öğrenilen mesleklerin Türkiye’de devam ettirilmesi, bu mesleklerin Türkiye’de gerçekleştirilme imkanı olmaması nedeni ile zordur ve bu durumda Türkiye başta hedeflediği kalifiye eleman beklentisini bunları çalıştıracak gerekli yapının hazır olmaması nedeni ile değerlendirememektedir.

3. 1970’li Yıllar: Kalıcılık, İşçi Alımının Durdurulması ve Geri Dönüş Meselesi

3. 1. Kalıcı Olma: Aile Birleşimi ve Dernekleşme

Yapılan ikili anlaşmalarla devam eden işçi göçünün yaklaşık onuncu yılında ülkelere gelen işçilerin büyük kısmının geri dönmemesi ve kısa süre içinde çok da geri dönecek gibi görünmemeleri Batı Avrupa Ülkelerinde misafir işçilerle ilgili yeni bir sürecin başladığını göstermiştir. Kalıcılık.1970 yılı itibariyle Batılı ülkeler göçmen gönderen ülkelerle gelen işçilerin kalıcılığı üzerinden, sosyal hakların sağlanması amacıyla görüşmelere başlamıştır. Bu kapsamda Türkiye ile ikili anlaşması olan ülkeler, bu sefer gelen göçmen işçilerin sağlık, iş kazaları, sakatlık, ölüm, doğum ve çocuk yardımı, işsizlik ve emeklilikle ilgili haklarını düzenleyen bir seri sosyal güvenlik anlaşmaları ve buna ek anlaşmalar imzalamışlardır (Abadan Unat, 2006: 62-63; Gülsün, 1974: 7-10).

Gittikleri günden itibaren geri dönecekleri düşünülen yurt dışındaki işçiler ya daha fazla birikim yapmak ya da döndüklerinde yaşayacakları iş kaygısı gibi nedenlerle dönüş tarihini sürekli ertelemişlerdir. Aile Birleşimi düzenlemesi, dönüşü erteleyen işçilere iki ülke arasında bölünmüş aile yaşamlarını, gelecek umutlarını bir araya getirebilme, daha fazla tasarruf yapma hayallerini yalnız değil sevdikleriyle birlikte yapma fırsatı sunmuş ve işçilerin büyük kısmı bundan faydalanarak ailelerini yanlarına getirtmişlerdir.

1973 yılında aile birleşimi ile işçilerin yanına gelen aile üyesi sayısı Almanya'da 245.000, diğer Avrupa ülkelerinde ise toplam 91.488 kişidir (Gülsün, 1974: 51). İşçi alımının durdurulması ile aynı döneme gelen aile birleşimleri ile ülkedeki göçmen sayısındaki artış durumu Batılı Ülkeler için beklenilenin üzerinde gerçekleşmiş ve bu durum da gerek iş, gerek konut, gerek eğitim gibi çeşitli alanlarda yaşanan sıkıntıların daha da artmasına neden olmuştur.

Yabancı işçi yerine, artık yabancı işçi aileleri olarak yaşamlarına devam eden yurt dışındaki işçilerin Batı Avrupa ülkelerinde kalıcı olmaları ile başka sorunların sinyalleri baş göstermiştir. Bunların başında ise çocuklarının eğitimi, geleceği ve değerleri konusundaki endişeleri gelmektedir. Aslında bütün bunlar göç alan ülkelerde göçmen işçilere bakışta da önemli değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Türkiye açısından ise geride kalan eş ve çocuklar yerine artık geride kalan daha çok geniş aile üyeleri ve akrabalar olmuştur. Ülke ile bağları devam eden işçiler için bıraktıkları evleri ve yurtları, yanlarına gelen eş ve çocukları ile önemini kaybetmemiş, gurbette tek başına ailesine duyduğu özlem, bu sefer eşi ve çocukları ile birlikte geride bıraktıklarına duyulan özleme dönüşmüştür. Yıllık izinlerde geline memleket ile bağlar hep bir şekilde sürdürülmüş ve bu günümüze kadar devam ede gelmiştir.

Kalıcılığın bir sonucu olarak ortaya çıkan ve göçün gerçekleştiği ilk yıllarda daha çok ev sahibi ülkenin desteği ile kurulan dernekler, 1970'li yıllarla birlikte hem sayısal olarak artmış hem de farklı amaçlar ekseninde çeşitlenmiştir. İİBK verilerine göre 1973 yılında Türkler 108'i Almanya'da olmak üzere Batı Avrupa Ülkelerinde toplam 158 dernek kurmuşlardır (Gülsün, 1974: 59). Haklarını savunan, kendini temsil eden dernekler altında organize olmayı hedefleyen yurtdışındaki işçilerin dernekleşme faaliyetleri onların bu ülkelerdeki kalıcılığının en belirgin göstergelerinden biridir.

3. 2. Türkiye'ye Gelen İşçi Tasarrufları

Yurtdışındaki işçilerin ülke kalkınmasına katkı sağlamaları yurt dışına işçi gönderiminin en önemli nedenidir. Bunu gerçekleştirme yolu ise daha önce değindiğimiz rotasyondur. Ancak zamanla yurt dışındaki işçiler sayesinde bir kalkınma yolunun daha olduğu düşünülmüştür. Döviz transferi 1972

yılına kadar hakkında doğrudan temsili bir çalışma yapılmayan, sadece bazı özel enstitülerin yaptırdıkları araştırma sonuçları dahilinde tahmin edilen işçilerin tasarrufları ve döviz transferleri 1972 yılında ilk defa kapsamlı bir araştırma ile incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre Almanya’da 1960 yılında 0. 3 milyar DM olan döviz transferi, 1973 yılında 8.5 milyar DM olmuştur. 13 yılda bu denli büyük bir artış olması hem gelen işçi sayısındaki artış, hem de işçi ücretlerindeki artıştan kaynaklanmaktadır. 8.5 milyar DM’nin ise %96’sı Akdeniz Ülkelerine, bunlar içinde de en büyük oran Türkiye (2.5 milyar DM) ve Yugoslavya’ya (2.2 milyar DM) gitmektedir. Daha yüksek oranda hangi işçilerin tasarruf yaptığı incelendiğinde ise eş çocukları yanında olan işçilerin daha yüksek oranda tasarrufları bulunduğu görülmüştür (Şenel, 1975: 39).

İşçi dövizlerinin Türkiye için ne denli önemli olduğu, Türkiye’nin ihracat ve ithalat oranları ile aynı dönemde ülkeye gelen işçi döviz miktarının birlikte incelenmesi ile daha net görülmektedir.

Tablo 3: Türkiye’nin İthalat ve İhracatının İşçi Dövizleri İle Mukayese Edilmesi (Yüz bin Dolar)

Yıllar	İthalat	İhracat	İşçi Dövizleri
1964	537.2	410.8	8.1
1965	571.9	463.7	69.7
1970	947.6	588.5	273
1971	1.170	676.6	471.3
1972	1.562	885	740.2
1973	2.049	1.318	1.183

Kaynak: Dış Ticaret İstatistikleri ve Merkez Bankası Bültenleri, akt. Gülsün, 1974: 60

1970’li yıllarda ülkeye gelen işçi dövizleri miktar olarak daha da artmış ve Türkiye için önemli bir kaynak haline gelmiştir.

3. 3. Ekonomik Kriz ve İşçi Alımının Durdurulması

1966-67 yılında Batı Avrupa Ülkelerinin yaşadığı ekonomik buhran ya da duraklama sonucunda hem göçmen işçi alımının azalması hem de geri dönüş olaylarının yaşanması bağlamında, Türkiye’den işçi olarak Batı Avrupa’ya gitme hayali olanların bu hayalleri kısmen sekteye uğramış ama bu durum kısa süre sonra sona ermiştir. 1970 yılında ise dünyada petrol

krizi diye anılan kriz süreci nedeniyle Türkiye'den yurtdışına işçi olarak gitme hayali yeniden sekteye uğramış, ancak diğer krizden farklı olarak işçi alımının durdurulması açısından etkileri günümüze kadar sürmüştür.

1966'da yaşanan ekonomik buhran kısa sürede aşılmıştır, çünkü krizin uzun ve etkilerinin yıkıcı olacağı endişesi ile Almanya'da ciddi tedbirler alınmıştır. Alınan bu tedbirlerin başında ise işçilerin ülkelerine dönmelerini teşvik politikası gelmektedir. Geri döndürmeye teşvik ise ya işverenin iş sözleşmesini yenilemedeki isteksiz tavrı ya da çalışma saatini azaltarak elde edilen gelirin düşürülmesi şeklinde uygulanmıştır. Bu durumda işçilerden bir kısmı geri dönmüş ve geri dönmeye teşvik süreci beklenen sonucu vermiştir. Sonuç olarak Almanya'daki krizin yükünü hafifleten en önemli etken göçmen işçilerin geri dönüşe teşvikleri ile gerçekleşmiştir (Abadan Unat, 1971: 160-162).

1970 krizi ise 1966 krizinden ya da kimi kesimlerce ifade edilmiş biçimi ile buhranından çok daha farklı ve etkileri daha yıkıcı olmuştur. 1973-74 petrol ambargosu ile etkileri daha da belirginleşen krizin en önemli sonucu işsizlik oranındaki artış olmuştur. Yaşanan kriz karşısında birçok Batı Avrupa Ülkesinde yabancı işçi alımı durdurulmuş, daha önce gelen işçilerin çalışması engellenmemiş ancak onlara da geri dönmeleri tavsiye edilmiştir. İşçi alımının durdurulması yabancı işçilerin kaçak yollarla ya da turist olarak gelmesini engelleyememiştir. Bu yollarla gelen işçilerin kaçak çalışmaları, yasal çalışan işçiler için illegal bir rekabet ortamı yaratmıştır. Yaşanan ekonomik kriz Almanya'da göç politikası konusunda Alman İşverenler Birliği ve Alman Sendikalar Birliği ekseninde iki farklı görüşün gerilimli günlerine sahne olmuştur. Alman Sendikalar Birliği, ucuz işgücünün rekabeti ve illegal göçün artmasından duyulan endişe nedeniyle yabancıları ayrımcı bir statüye tabi tutan 1965 tarihli “Yabancılar Yasası”nı eleştirmiş ve entegrasyon ilkesini savunmaya başlamıştır. Bu kapsamda göç politikalarında büyük değişiklikler yaşanmış, illegal rekabet ortamının önüne geçmek için Belçika başta olmak üzere birçok Batı Avrupa Ülkesinde “İllegal işçilere af” çıkarılmıştır (Abadan Unat, 2006: 63-66).

Yaşanan ekonomik kriz ile 1970'li yıllarla birlikte sadece belli alanlarda kalifiye eleman alımı dışında işçi alımının yapılmaması günümüze kadar devam etmiştir. Ancak ne işçi alımının durdurulması, ne de ülke içindeki olumsuz ekonomik atmosfer ve işsizlik Türklerin Avrupa'da kalıcı bir toplum olma durumunu değiştirmeye yetmemiştir.

3. 4. Geri Dönen İşçiler ve Ülke Kalkınmasına Katkı Beklentisi

1970’li yıllarda işçilerin yurda dönüş meselesi ve geri dönüş beklentisi, ülke kalkınması hedefleri bağlamında önem verilen konular arasında yer almıştır. İşçi göçü ve geri dönen işçilerin durumu dönemin Türkiye’si için önemli sosyolojik olgular arasında yer almış ve bunun sosyal değişmeye etkileri de çeşitli araştırmalarda ele alınmıştır. 1970’li yıllar boyunca gerek İş ve İşçi Bulma Kurumu tarafından yaptırılan araştırmalarla (Şenel, 1974, 1975; Gülsün, 1974), gerekse farklı kurumsal destekle ya da bireysel olarak yapılan araştırmalarla (Abadan Unat, 1972; Abadan Unat ve değerleri, 1975; Aker, 1972; Gitmez, 1979; Yasa, 1979) yurt dışındaki işçiler sayıları, çalışma alanları, tasarrufları ve geri dönüş niyetleri kapsamında incelenmiştir.

1960’lı yıllarda memleket kalkınmasına katkı sağlayacak işçiler ve bu beklentinin ne derece gerçekleşebileceği konusunu ele alan Tuna’dan sonra, 1970’li yıllardaki durumu Abadan Unat (1972) “Yurtdışına Göçen Türk İş Gücü ve Dönüş Eğilimleri” çalışması ile incelemiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar ise şu şekildedir:

Almanya’ya giden işçilerin büyük çoğunluğunda tasarruf yapma ve bunu anavatanda (daha da çok sınıai olmayan) çeşitli faaliyetlere aktararak bağımsız bir yaşantı kurulabilme umudu vardır. Almanya’ya giden işçilerin 1965 yılında üçte biri, 1969 yılında ise dörtte biri nitelikli işçidir. Çalışmalar bu işçilerin sadece %20’sinin bir endüstri toplumu ile bütünleştiklerini, kalanların Almanya’daki çalışmalarını sadece para biriktirme aracı olarak gördüklerini göstermektedir. Kalkınma planları kapsamında ikili anlaşmalarla rotasyon esasına göre gönderilen işçiler için amaç mesleki deneyim kazanıp Türkiye’ye geri dönüp çalışmak ve para kazanmaktır. Bir başka ifade ile kimi zaman ağır çalışma koşulları ve sonrasında bir eğitim, kurs almayı istememe, kimi zaman da sadece ülkesine dönüp kendi işini yapma hayali nedeni ile araç olması gereken para kazanma amaç haline gelmiştir.

İşçilerin tasarruflarını değerlendirme biçimi de para biriktirme amaçları ile örtüşmüş ve genellikle Türkiye’de ev, arsa, apartman, daire alma gibi gayrimenkule yatırım yapılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Çimento A. Ş. işçi tasarruflarını değerlendirebilmeleri için %10’luk hissesini bu amaçla ayırmasına rağmen bu konuda herhangi bir talep gelmemiştir. İşçi

tasarruflarının ülkeye dönmesinin bir devlet politikası olduğu bu yıllarda döviz transferi kuşkusuz ulusal ekonominin dış ticaret açığını kapatmaya ve döviz rezervini zenginleştirmeye hizmet etmektedir. Ancak bu durum kısmi bir çözüm olsa da daha önemli bir yatırım amacı ile kullanılması gereken işçi tasarrufları ne sanayide yatırıma, ne işçilerin kendi kendilerini yönetmelerine, ne de hem edinilen nitelikler hem de getirilen sermaye ile Türkiye’de bir gelişim ve dönüşüm sağlamaya yönelik olarak kullanılmıştır. Geri dönen işçilerin daha çok hizmet sektöründe (lokanta, kahvehane gibi) yatırım yapmaları ise enflasyonu şişirmiş ve üretim alanına bir katkı sağlamamıştır.

Geri dönen işçilerin birikimlerini sanayi sektörü yerine hizmet sektörüne yatırmaları tasarruflarını fazla riske sokmama eğiliminde olmalarından kaynaklanmaktadır. Risk almak yerine tasarruflarını gayrimenkul ve küçük ölçüde ticari faaliyetlere ayırmak kendilerini daha garantide hissetmelerini sağlamıştır (Taşdelen, 1991: 66).

Bu durumda ne sanayi gelişmekte, ne de üretim artmaktadır. İşçilerin geri dönüş amaçlı gönderilme amaçları ile geri dönen işçilerin hedefleri tamamen birbirine zıttır ve yurt dışı işçilerden beklenenlerin bu durumda gerçekleşmesi adeta bir hayaldir.

3. 5. Yurtdışındaki İşçiler ve Anonim Şirketler

Yurtdışındaki işçilerin tasarruflarını yatırıma dönüştürme amacı olan “Köy Kalkınma Kooperatifleri” nin yanı sıra 1970’li yıllarda işçilerin ortaklaşa kurdukları anonim şirketler faaliyet göstermiştir. Genellikle eğitim düzeyi daha yüksek olan, tercümanlık yapan ya da aynı yerde çalışan hemşerilerin bir araya gelerek kurdukları bu şirketler KKK’lara göre daha fazla para toplayabilseler de bu miktar toplam işçilerin tasarruflarının yanında çok düşük kalmaktadır (van Renselaar ve van Velzen, 1975). Yurt dışındaki Türklerin kurdukları şirketler zamanla daha da çoğalmış ve Türk Girişimciler Batı Avrupa Ülkelerine ciddi boyutlara ulaşan ekonomik katkılar sağlamışlardır.

4. 1980’li Yıllar: Gidenler İçin de Kalanlar İçinde Zor Günler ve Yeni Umutlar

1980’li yıllarda Batı Avrupa’daki Türklerin artık kalıcı olduğu birçok kesimce kabul edilmiştir. Bu Almanya’ya gelen işçileri isimlendirme süreçlerine de yansımıştır. 1970’lerin sonuna kadar kullanılan “Gastarbeiter”

(konuk işçi) terimi yerine, “Auslaendischer Arbeitsnehmer” (yabancı iş alan) ya da “Einwanderer” (göçmen) terimi kullanılmış, daha sonra ise ülkede sürekli oturanlar için sitenin yaşamına katılan bireyler anlamında “Auslaendische Mitbürger” (yabancı yurttaşlar) terimi kullanılmıştır (Abadan Unat, 2006: 82).

Batı Avrupa Ülkelerinin işçi alımını durdurması ve işçi alımlarını sadece belli mesleklerde sınırlı sayıda yapmaları ile 1980’li yıllarda bu ülkelere göç daha çok aile birleşimi ve evlilikler yolu ile devam etmiştir. Ancak bu yıllarda Türkiye’den yurtdışına yaşanan göç yavaşlamamış, sadece göçün yönü değişmiştir. Şöyle ki, daha önce Batı Avrupa Ülkelerine yönelen göç, 1980’li yıllarla birlikte başta Libya ve Suudi Arabistan olmak üzere Ortadoğu ülkelerine yönelmiştir. Bu konuda İIBK 1980 İstatistik Yıllığı verilerini incelediğimizde durum net bir şekilde görülmektedir. 1980 yılında yurtdışına gitmek için 40.442 kişi başvuru yapmış, bunlardan 28.503’ü yurtdışına çalışmak için gitmiştir. Gidenlerin içinde sadece 7.770 kişi Batı Avrupa ülkelerine gitmiş, kalan 20.773 kişi ise Ortadoğu ülkelerine gitmiştir.

Batı Avrupa’da kalıcı bir toplum haline gelen Türkler 1970’li yılların sonlarından itibaren daha çok Türkiye’den yaptıkları evlilikler yolu ile memleketlerinden yeni göçmenleri getirmeye devam etmişlerdir. Bu yıllar aynı zamanda kalıcı olmanın beraberinde getirdiği sorunların da artık daha belirgin şekilde etkisini göstermeye başladığı yıllar olmuştur. Bu sorunların başında ise eğitim gelmektedir.

4. 1. Kalıcılık ve Yaşanan Sorunlar: Eğitim

Türkiye’den Almanya’ya eşi ve çocuklarını da getiren işçilerin aile birleşimlerinin sağlanması onlar açısından olumlu bir gelişmeyken, beraberindeki çocuklar için o kadar olumlu sonuçlar doğurmamıştır. Özellikle eğitim sorunu onlar için kolay aşılanacak bir sorun olmamıştır. Bu durumu Almanya’da çalışan 61 yaşındaki kadın işçinin şu sözleri açık bir şekilde ifade etmektedir:

“Biz Almanya’ya geldiğimizde çok çalıştık, bazen iki işe birden gittik para biriktirelim diye. Çocuklar da evdeydi, okul çağında okula gittiler ama dilleri yeterli değildi, dili olmayınca çocukları geri zekalı yerine koydular, onlar da mecburi süreyi tamamlayana kadar hep okuldan kaçtılar en

sonunda da bıraktılar. Beşi de işçi oldu. Şimdi onlar çocuklarını okutmak istiyorlar, torunlarının dil sorunu yok. Onlar kindergardena gittiler 3 yaşından itibaren dil öğrendiler. Şimdi biri üniversitede diğeri de lisede okuyorlar. Dil sorunu olmadığına çocuklar okuyorlar (Şahin, 2010: 113)”

Göç alan ülkeler açısından bakıldığında sorun sadece “okul eğitimi”dir ve onlar yabancı işçi çocuklarına bu eğitim imkânını sağladıklarını söyleyerek kendilerini savunmuşlardır. Özellikle Almanya’nın ‘yabancılar karşı değiliz’ ve ‘eğitim imkânlarından faydalanmalarını engellemiyoruz’ söylemlerinin, okula gidecek çocukların dil bilmedikleri düşünüldüğünde çok da iyi niyet taşımadığı görülmektedir. Okul öncesindeki koşulların, çocukların okul başarısı üzerindeki etkisini görmezden gelen, işçilerin emeğini kullanan bu ülkeler, bu işçilerin çocuklarının yaşam sorunlarına yabancı kalmışlardır. Bilinçli ve gerçekçi eğitim politikaları yerine, konuk işçi çocuklarının kaynaşmalarını önleyecek uygulamalar getirmişlerdir (Gitmez, 1979: 204). Batı Avrupa Ülkelerinde eğitim alanında yaşanan sorunlar, kısa vadeli çözüm önerileri ile aşılamayacak, yabancı düşmanlığı ve etnosentrizm aşılmadığı sürece devam edecektir (Erkal, 1988: 74). Ancak eğitim sorunu sadece Batı Avrupa Ülkelerinde çocuklarını okula gönderen ailelerin sorunu değildir.

Yurtdışında çocuklarının eğitim ve uyum sorunu ile uğraşan işçilerden Türkiye’ye dönenler ya da çocuklarını geri gönderenler de bu konuda sorunlar yaşamaktadırlar. Geri dönen çocuklar ve gençlerin hem okul ortamına hem de sosyal ortama uyum süreci beklendiği gibi kolay olmamış ve gurbetçi aileler Türkiye’de de bu sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır (Tezcan, 1987). Özellikle dönen çocukların büyük bir kısmı geri yurt dışına dönmek istemiş ve ailelerini zorlamışlardır (Taşdelen, 1991: 65).

Batı Avrupa Ülkelerinde Türk çocuklarının eğitim alanında başarılı olmalarını sağlayan koşullardan belki de en önemlisi anaokuluna devam edilmesidir. Okul öncesi dönemde dilin öğrenimi ya da geliştirilmesi için son derece önemli olan anaokullarına devam eden çocukların okuldaki başarı oranları da ciddi oranda artmaktadır (Manço, 2002). Çokkültürlü toplumlarda özellikle göçmen çocuklarının eğitim meselesi öncelikli olmalıdır, ancak Batılı Ülkelerde bu konuya gereken önemin verilmemesi (Tezcan, 1999: 57) durumu, Türklerin kendilerini farklı alanlarda temsil etmelerini de engellemektedir.

Yıllar içerisinde okul öncesi eğitim ve dil bilen anne ya da baba sayesinde Türk çocuklarının dil sorunu göreceli olarak aşılmıştır. Okullaşma oranında artış görülmüş ve artık üniversite eğitimi alan gençlerin de olması Türk toplumunda gurur duyulan bir duruma dönüşmüştür. Ancak bunlara rağmen meslek ve üniversite eğitimi alan gençlerin oranı hala beklenenden düşüktür ve bunun yükselmesi Avrupa'daki Türkler için hala önemli bir sorun alanı oluşturmaktadır.

4. 2. Yeni Bir Göç Şekli: İltica, İlegal Göç ve Vize Engeli

İş, aş ve umut peşine koşan işçiler Batı Avrupa ülkelerinin işçi göçünü engellemesiyle birlikte göç için farklı yollar denemişlerdir. Bunlardan biri turist olarak gitme ve geri dönmeme, bir diğeri ise iltica başvurularıdır.

Almanya'da Anayasanın 116. Maddesinin 2. Fıkrasına göre -sosyalist ülkelerden kaçışı kolaylaştıran- herkesin iltica hakkını teminat altına alma durumunu fark eden Türkler iltica başvurusunda bulunmuşlardır. 1976 yılında 809 olan başvuru, 1980'de 57.913, 1985'de 7.528, 1990 yılında ise 22.082'ye ulaşmıştır. 1980 yılında sadece Türkiye'den değil, diğer ülkelerden gelen yoğun talep karşısında Alman hükümeti iltica ile gelenleri özel kamplara yerleştirip, onları çalışma ve sosyal güvenlik haklarından mahrum etmiştir. İltica başvurularını önleyerek ülkeye gelen göçmen sayısını azaltmaya çalışan bu girişim, kaçak yollarla ülkeye girmenin engellenmesi için bir çok Batı Avrupa Ülkesi tarafından getirilen vize uygulaması ile güçlendirilmiş ve gelen göçmenlerin sayısı daha da azaltılmıştır (Abadan Unat, 2006: 72). Bu başvuruların içinde özellikle 1980 yılının en yüksek orana sahip olması aslında o dönemin Türkiye'sinde yaşanan siyasal karmaşa ile doğrudan ilişkilidir.

4. 3. Yurt Dışındaki İşçileri Geri Döndürme Politikaları

Alman Sosyal Demokrat Parti'si iktidarı boyunca Almanya'da hem göçmen işçiler hem de onların çocuklarının toplumla bütünleşebilmeleri için eğitim politikasına önem verilmiş ve yeni eğitim modelleri denenmiştir. Ancak Hristiyan Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi ile bu politika terk edilmiştir. Alman Hristiyan değerlerini korumak için tüm yabancı işçilerin geri gönderilmesi gerektiği yönündeki bir manifestoya imza atan 16 profesörün bu yaklaşımı büyük yankılar

uyandırmıştır³. Devam eden süreçte Kohl hükümeti Almanya'nın bir göç ülkesi olmadığını ve bu nedenle de yabancıların göç hareketlerinin durdurulması gerektiği, isteyen göçmenlerin anayurtlarına dönüşlerinin özendirilmesi ve uzun zamandır Almanya'da yaşayan göçmenlerin ekonomik ve toplumsal bütünleşmelerinin sağlanması doğrultusunda, 28 Kasım 1983'te "yabancıların dönüşlerini özendirme" yasasını yürürlüğe koymuşlardır. Dönen işçilere 10.500 DM ve her çocuk için de 1500 DM ödeneceği, emeklilik kesintilerinin beklenmeden iade edileceği özendirme kapsamında sunulmuş ve 1984 yılında bundan faydalanan 250.000 Türk işçisi anayurda dönmüştür. Dönenlerin sadece 253'ü İş ve İşçi Bulma Kurumu'na iş başvurusunda bulunmuş, büyük kısmı gayrimenkul almış ve bağımsız iş yeri açmışlardır (Abadan Unat, 2006: 72-75).

Bu yıllarda geri dönenlerin durumu, bir başka ifadeyle geri dönenlerin sanayi alanında çalışmaması ya da yatırımlarını büyük oranda gayrimenkul ve hizmet sektöründe değerlendirmeleri, kalkınma planlarınca beklenen kalkınma hamlesinin boşa çıktığının bir göstergesi olmuştur. Geri dönen işçilerin uyumu konusunda ise Güven (1985) yurt dışında çalışan işçilerin düzenlenen çeşitli seminerlerde, yurda döndüklerinde kazandıkları paralarla kendileri ve çocukları için güzel, ekonomik sorunlardan uzak bir yaşam olanağı yaratıldığı sürece, diğer konularda bir uyum sorunu yaşamayacakları ifadelerini referans göstererek, geri dönen işçilerin ekonomi dışında diğer alanlarda bir uyum desteğine ihtiyaçları olmadığını belirtmektedir.

4. 4. Etnik Marketler ve Dernekleşme Faaliyetlerinde Artış

1980'li yıllar aynı zamanda yerleşik Türk toplumunun alıştıkları şekilde bir yaşamı Batı Avrupa'da kurma çabalarına sahne olmuş ve açılan Türk işletmelerinin sayısında ciddi artışlar yaşanmıştır. Özellikle de etnik market olarak adlandıracağımız bu yapılar, başlangıçta Türklerin tüketim ihtiyaçlarını karşılamak üzere açılmış, zamanla amaçları da faaliyetleri de genişleyerek devam etmiştir. 1980'li yıllarda gelişmeye başlayan etnik marketleri 55 yaşındaki erkek girişimcinin şu sözleri özetler niteliktedir:

"Ben değişik işler yaptım. İnşaatla çalıştım, fabrikada çalıştım, temizlik firmasında çalıştım ama hep ekonomik kriz dönemlerinde işten çıkarıldım.

³ O'Brien (1981) akt. Abadan Unat, 2006:73

En sonunda babamın verdiği sermaye ile o zamanlar Türkler arasında çok büyük ihtiyaç olan bir şeyi keşfettim. Türkler Türkiye'ye, akrabalarına, memlekete ait her şeye hasrettiler. Yaz tatillerinde bir ayda yaşıyor ve mutlu oluyor, dönünce on-on bir ay adeta yaşamıyorlardı, sadece çalışıp para biriktiriyorlardı. Türkiye'ye ait, Türkçe olan her şey onlar için çok değerliydi, Türkiye'den müzik kasetleri, İbrahim Tatlıses, Ferdi Tayfur, Hülya Avşar filmleri getiriyorlardı. Bunu fark ettiğim zaman neden bunları Almanya'da satmayayım diye düşündüm ve bir dükkân açtım. . . . Çok para kazandım, 1980-1990 arasında çok iş yaptım ama 1990 yılından itibaren uydu antenler yaygınlaştınca, Türk televizyonları izlenmeye başlanınca benim satışlarım da düştü. Uzun bir zaman dayanmaya çalıştım ama sonra farklı bir alana yöneldim, cep telefonu işine girdim. Buralarda cep telefoncuların çoğu da Türk tür.. (Şahin, 2010: 159)''.

Başta gıda olmak üzere manav, fırın, döner restoranları, kasap, video, kaset satan dükkânlar ve Türkiye'den getirilen çeşitli ürünlerin satıldığı "Export" denilen işletmelere sahip Türkler, sonraki yıllarda ithalat, ihracat yapan büyük işletmelerin sahibi olup, büyük işverenler olarak da Batı Avrupa ülkelerinde çalışma yaşamlarını devam ettirmişlerdir. 1970'li yıllarda artan dernek sayısı bu yıllarda daha da artmış, aynı zamanda üye sayısında da önemli yükselişler olmuştur. Artık kalıcı bir toplum olan Türkler hem ihtiyaçları hem inançları hem de siyasal düşüncelerini ifade edebilecekleri organizasyonlar için gerekli çabayı harcamış ve bunların karşılığını da almışlardır.

1980'li yıllarla ilgili belirtilmesi gereken bir diğer önemli husus ise Almanya'da kurucusu Faruk Şen olan Türkiye Araştırmalar Merkezinin (Stiftung Zentrum für Türkeistudien) 1985 yılında Bonn'da kurulmuş olmasıdır. Kurulduğu günden günümüze kadar faaliyetlerine devam eden merkez Avrupa'da yaşayan Türkleri konu alan araştırmalar yürütmektedir.

5. 1990'lı Yıllar: Yabancılar Yasası ve Yabancı Düşmanlığı

Kalıcı olduğu artık kesinleşen Türklerin hukuksal statüleri ve ülke vatandaşlarına verilen haklardan faydalanabilmeleri için mücadele yılları olan 1990'lı yılların başında Almanya'da Yeni Yabancılar yasası yürürlüğe girmiştir. 1990'lı yıllar hem yasal uygulamalar hem kimlik tartışmaları ve uyum beklentisi hem de yabancı düşmanlığının belirgin olduğu yıllardır.

5. 1. Yabancılar Yasası, Kimlik Tartışmaları ve Uyum Beklentisi

Genç kuşakların Türk vatandaşlığından feragat etme koşulu ile Alman vatandaşlığına geçişini kolaylaştıran, uzayan işsizlik durumlarında oturma hakkını kısıtlayan bu yeni yasa aile birleşimlerini de çeşitli koşullara bağlamıştır. Buna göre ikinci ve üçüncü kuşak yabancıların eşlerini getirebilmeleri için sekiz yıldır aralıksız Almanya'da yaşamış olmaları ve yetişkin olmaları gerekmektedir. Yeni gelen eşe ise ancak beş yıl geçtikten sonra bağımsız bir oturma izni ya da çalışma hakkı tanınmaktadır. Bu en çok evlenerek Almanya'ya giden kadınları zor durumda bırakmış, boşanan ya da eşini kaybeden kadınlar Türkiye'ye dönmek zorunda kalmışlardır (Abadan Unat, 2006: 75-76). Bu şekilde yaşamaya devam edenler ise tek kişinin çalışması nedeni ile ekonomik sıkıntılar yaşamış ve adeta bulundukları yere hapsedilmişlerdir (Turan, 1999: 65). Geri dönen kadınlardan boşanmış olanlara çocuklarının gösterilmemesi, geri döndüklerinde geleneksel yapı içinde kendilerini kabul ettirme süreçleri kadınların yaşadıkları dramın sadece bir kısmını yansıtmaktadır.

Yabancılar yasası aslında ülkede yabancı işçilerin durumunun ve kimlik tartışmalarının ne derece yoğun olduğunun da bir göstergesidir. Yaklaşık 30 yılı aşkın bir süredir Avrupa ülkelerinde yaşayan Türklerin kalıcılığı, ikinci kuşak çocukların artık bu ülkelerde genç nüfus olması, yeni doğumlarla üçüncü kuşağın varlığı kimlik tartışmalarını da gündeme getirmiştir. Misafir işçi, yabancı işçi ve göçmen kavramsallaştırmalarının artık yeni duruma uygun olmadığına herkes farkedir. Avrupa'da yaşayan bu Türk toplumu kim, toplum onları nasıl tanımlıyor ve onlar kendilerini nasıl tanımlıyorlar? Ülkeye entegrasyonları ne durumda? Türkler uyum ya da entegrasyon sağlamak istiyorlar mı? Yeni kuşak kendilerini nasıl tanımlayacaklar? gibi sorular ve bunların cevaplarına ilişkin tartışmalar 90'lı yıllara damgasını vurmuş ve bu tartışma 2000'li yıllarda da devam etmiştir.

5. 2. Yabancı Düşmanlığı

Konuk işçi diye anılan grubun geri dönmeyişi ve kalıcı bir toplum haline gelmeleri ile 1980'li yıllarda başlayan yabancı düşmanlığı devlet tarafından önlem alınmaması nedeni ile durmamış, aksine gittikçe artmıştır.

1985 yılında Sosyal Demokratların kalesi olarak bilinen Hamburg’da bir Türk genci 40 kişilik dazlaklar diye bilinen ırkçı grup tarafından sokak ortasında linç edilerek öldürülmüştür. 1989 yılında ise Berlin eyalet seçimlerinde Türk düşmanlığı ile tanınan milliyetçi “Republikaner” adlı organizasyon %7.5 oy alarak, baraj olan %5’in üzerine çıkmıştır. Nazi ideolojisine dayalı her türlü organizasyon anayasada yasaklandığı için bu organizasyon da kapatılmıştır ancak halkın Türk karşıtı ve ırkçı bir organizasyonu baraj üzerine çıkarması son derece manidardır (Turan, 1999: 67-68). Yabancı düşmanlığı bu organizasyonun kapatılması ile bitmemiş, aksine ilerleyen yıllarda farklı gerekçelerle azalmak yerine daha da artmıştır.

1989 yılında Berlin Duvarının yıkılması önce her iki Almanya’da da büyük sevinçle karşılanmıştır. Artık aynı bölgede ama duvarların ardında yaşayan halk kavuşmuştur ancak bunun ekonomik yaşam üzerindeki etkileri dolaylı olarak Almanya’da çalışan hem Doğu Almanya’dan gelen işçileri hem de diğer yabancı işçileri etkilemiş, bu da zaten var olan dışlama hareketini arttırmıştır.

Batı Almanlar Doğu Almanya’dan ve diğer sosyalist ülkelere gelenlere karşı olumsuz tutum geliştirmişlerdir. Bu olumsuz tutum ve davranış farklı bir kültürel grup olan Türk ve Asya kökenlilere karşı daha da sert olmuştur. 1991’de Hoyerswerda’ya yerleştirilen Asya kökenli sığınmacıların yaşadıkları yurdu 5 gün süreyle taşlamaları ve ateşe vermeleri, kamu makamlarının da bu duruma tepki göstermemesi ve sığınmacıları başka yere nakletmesi şiddet olaylarını on misli arttırmıştır. 1992 yılında Mölln’de üç Türk kadını öldürülmüş, 1993’te Solingen’de bir ailenin evi kundaklanmış ve çıkan yangında üçü çocuk, ikisi kadın toplam beş kişi yaşamını yitirmiştir ve Alman hükümeti bunları kınamak yerine, bu olayları sığınmacılara geniş haklar tanıyan Anayasanın 116. Maddesinin iptal edilmesinin meşrulaştırılması için kullanmıştır (Abadan Unat, 2006: 79-80).

Metrolara, Türklerin yoğun olarak yaşadıkları mahallelerin duvarlarına Yunanlı ya da İtalyanlarla ilgili değil de sadece “Türken raus!” (Türkler defolun!) yazıları Türklere karşı yabancı düşmanlığının diğer yabancı işçilerden daha fazla olduğunun göstergelerinden biridir (Turan, 1999: 63). 1990’lı yıllarla bitmeyen yabancı düşmanlığı, özellikle 11 Eylül 2001 saldırısı sonrasındaki dönemde artarak devam etmiştir.

6. 2000 Yılı Sonrası: Entegrasyon, Çokkültürlülük ve Asimilasyon Politikaları Arasında Avrupa'daki Türklerin Geleceği Tartışmaları

Avrupa ülkelerinde, Türklerin ülkelerinde kalıcı olduğunun görülmesi üzerine 1980'li yıllardan itibaren Türklerin uyum sorunları ve entegrasyon tartışmaları çok sayıda araştırmaya konu olmuştur. Avrupa ülkelerinde bu konuda yapılan çok sayıda çalışma olmasına rağmen, Türkiye'de yurtdışındaki Türklerle ilgili yapılan çalışma sayısında 1980'li yılların sonu itibari ile ciddi düşüş yaşanmıştır. Bunun gerek rotasyon uygulaması temelinde ülke kalkınma planında yer alan ve büyük umutlarla gönderilen işçilerin geri dönmemeleri, gerek geri dönenlerin büyük kısmının kendi işyerini açma ya da gayrimenkul alımına yönelmesi, gerekse geri dönenlerden hedeflenen bu amaçları gerçekleştirme arzusunda olup sanayide çalışmak için başvuruda bulunanları istihdam edilecek alanların olmaması bağlamında kalkınma hedefinin gerçekleşmemiş olması ile bağlantılı olduğu düşünülebilir. Sirkeci ve Yüceşahin (2014)'in belirttiği üzere göç çalışmalarındaki bu düşüş, 2000 yılı sonrasında yeniden yükselişe geçmiştir.

Bir başka ifade ile büyük umutlar bağlanan yurtdışındaki işçiler, artık bu umutların sona ermesi ile daha az merak edilir olmuş ve konuya ilişkin çalışmaların sayısında da azalmalar olmuştur. Ancak yurtdışında yaşayan işçiler için sosyal gerçeklik ara vermeksizin devam etmekte ve sürekli yeni mücadele alanları içinde var olma savaşları sürmektedir. Bu mücadelelerin başında ise sosyal, siyasal, ekonomik, hukuki ve vatandaşlık haklarına erişim ile yabancı düşmanlığı gelmektedir. Bu bağlamda da 2000 sonrasında Avrupa'daki Türklerle ilgili en yoğun çalışma alanlarından birini entegrasyon çalışmaları oluşturmuştur.

6. 1. Çokkültürlülük ve Entegrasyon Politikalarından Geri Dönüş Yılları

1 Ocak 2000 yılında yabancılar yasasına eklenen bir madde ile bu tarihten sonra ülkenin yurttaşlığa kabul etme sürecinde uyguladığı soy ilkesinin (*jus sanguinis*) yerini kısmen doğmaktan ötürü (*jus soli*, toprak ilkesi) Alman yurttaşlığına hak kazanma almıştır. Buna göre yabancı ülkelerin yurttaşlarının Almanya'da doğan çocukları, anne babası en az sekiz yıl yasalara uygun bir şekilde Almanya'da ikâmet etmişse ve oturma

iznine sahipse ya da en az üç yıllık sınırsız oturma iznine sahipse diğer vatandaşlığının yanı sıra bunlara Alman vatandaşlığı da verilecektir. Genç 23 yaşında ise hangi vatandaşlığı istediğini belirterek bir tercih yapacaktır (Baubock, 2004: 8; Kaya ve Kentel, 2005: 15). Bu durum hem Almanya’da doğan yabancı çocukların vatandaşlığa geçişinin kolaylaştırılması olarak, hem de bunların asimile edilmesi için bir yol olarak okunabilir.

Almanya’da sistem entegrasyonu ve sosyal entegrasyon ayrımı üzerinden yürütülen entegrasyon politikalarında ilk dönem için sadece sistem entegrasyonu aranmıştır. Bunun anlamı, göçmenlerin bir işi olduğu, vergisini ödediği ve yasalara uygun davrandığı sürece sisteme entegre olduklarıdır. Bu durumda dil bilme, kültür ve yaşam biçimini benimsemeyi içeren sosyal entegrasyonun zorunlu olmadığı iddia edilmiştir (Esser, 2000). Türk işçiler ve aileleri yıllarca bu şekilde yaşamıştır. Sosyal entegrasyonları amaçlı yatırım yapılmayan yabancı işçiler/göçmenler için bu durum eğitim, sosyal uyumsuzluk, işsizlik ve yabancı düşmanlığı gibi önemli sorunları da beraberinde getirmiştir. 1990’lı yıllarda etkisini gösteren bu problemler 2000’li yıllarda daha da büyümüştür. Özellikle yabancılara ilişkin toplumun tutumu sürekli daha olumsuzlaşmış ve bu yasal uygulamalara da yansımıştır.

Şahin (2010)’in 2007-2008 yıllarında Almanya’da yaptığı çalışma tam da bu sürecin yaşandığı dönemde gerçekleştirilmiştir. Şahin’in yeni göçmen politikasının özellikle aile birleşimlerini hedef alan süreci, orada yaşayan Türklerin nasıl değerlendirdiğini içeren çalışmasından elde ettiği veriler, Türklerin yaşanan gelişmelerden hiç hoşnut olmadığını ve yaşadıkları önyargıların artık yasal sürece yansıdığını düşündüklerini ortaya koymuştur.

Almanya’da yabancılara durumu ile ilgili yeni düzenlemeler 28 Ağustos 2008 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu kapsamda aile birleşimi zorlaştırılmış ve gelecek eşin asgari düzeyde Almanca bilmesi ve vatandaşlık sınavlarından geçmesi zorunlu tutulmuştur. Aile birleşimini zorlaştıran bu uygulama ile adeta asimilasyon politikalarına geri dönüş gerçekleşmiş ve Türkiye’den Almanya’ya göçmen olma yolculuğu daha da zor hale gelmiştir (Şahin, 2010: 47-51).

Fransa ise bir taraftan ülkeye gelen göç akımını kontrol eden, diğer taraftan da ülkeye yerleşen yabancılara toplumla bütünleşmesi ve vatandaşlığa

geçmesi için çeşitli uygulamaları birlikte yürüten bir ülkedir (Petek, 2008: 76). Fransız yurttaşlık yasasının, jus soli ilkesini somutlaştıran iki maddesi, yabancıların “kalben Fransız” olduklarına emin olmadan kağıt üzerinde Fransız yapılması nedeniyle milliyetçiler tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştiriler batıda sözde İslami köktencilüğün tırmadığı 1990’ların başından bu yana daha da güç kazanmış ve ülkede aile birleşimi zorlaştırılmış, dil sınavı, yüksek bir parasal teminat gibi uygulamalar getirilmiştir (Abadan Unat, 2006: 371; Kaya ve Kentel: 20). Benzer uygulamalar Hollanda’da aile birleşiminin zorlaştırılması, dil sınavı, uyum kursu, yeterli gelir şartı ile, Danimarka’da aile birleşimine sınırlama getirilmesi ve yedi yıl içinde altı aydan uzun süre sosyal yardıma ihtiyaç duyan yabancıların sınır dışı edilme kararı ile, Avusturya’da ise dil kursu koşulu, aile birleşimi vizelerinin verilme süresinin uzatılması gibi çeşitli uygulamalar ile yabancıların ülkeye gelişini sınırlayıcı önlemler alınmıştır. İsveç ve İngiltere ise bu ülkelerin tersine çok kültürlülükten vazgeçmeyen ülkelerdir (Abadan Unat, 2006: 371, 373-374).

Bütün bu uygulamalar demokrasi bağlamında farklılıkların tanınması ve çok kültürlülük politikasını benimseyen Batı Avrupa ülkelerinin büyük kısmında başta yabancı düşmanlığı ve islamofobi ile asimilasyon politikasına geri dönüşü düşündüren uygulamalara neden olmuştur.

6. 2. Avrupa’daki Türklerin Yukarı Doğru Sosyal Hareketlilikleri

1980’li yıllarda başlayan girişimcilik hareketi 1990’lı yıllarla birlikte ciddi artış göstermiştir. Avrupa’daki Türkleri girişimciliğe çeken iş sahibi olmaya atfedilen yüksek değer ve çalışma biçiminin (Şen, Ulusoy ve Şentürk, 2007: 405) yanı sıra aynı zamanda iş bulamama, ayrımcılık gibi nedenlerle Türkleri zorunlu olarak kendi işyerlerini açmaya iten faktörler de vardır (Şahin, 2009: 589).

Özellikle küçük aile işletmesi kuran Türkleri buna yönlendiren faktörler genellikle ya kendisinin ya da çocuklarının işsiz kalmasıdır. Bu durumu Frankfurt’ta yaşayan 64 yaşındaki F. K. şu sözlerle ifade etmektedir:

“Buraya ilk geldiğimizde ekonomi çok iyiydi. Çok çalıştık, işler çok zordu. Bazen iki işte bile çalıştık ama emeğimizin karşılığını aldık. Para da biriktirdik, Türkiye’ye de yatırım yaptık ama bizim çocuklar için hayat

çok zor. Duvarın yıkılması, marktan Euro'ya geçilmesi, ekonomik krizler hepsi de önce göçmenleri etkiledi. Çocuklar iş bulamıyor, bulsalar da işten çıkarılıyorlar, durum böyle olunca Türkiye'ye gidelim dedik. Ama Türkiye'ye dönüş yapanların da halini gördük, işyeri açtılar çoğu iflas etti çok zor duruma düştüler. Bu da çözüm değil. Biz de burada küçük manav, kasap açtık. Ben sermayeyi koydum, benim oğlan başında durdu. Önceleri küçük manav, sonra market yaptık. Gelin de torunlar da dükkanda duruyor. Hepsinin hem bir işi var hem de aşısı var. Kimseye muhtaç değiller Allah'a şükür (Şahin, 2010: 158-159)."

İlk dönem daha çok etnik market olarak adlandırabileceğimiz, Türklerin ihtiyaçlarına yönelik faaliyet gösteren işletmeler, zamanla daha büyük ölçekli ve farklı alanlarda faaliyet gösteren firmalarla çeşitlenmiştir. Türkiye Araştırmaları Merkezi'nin 2007 verilerine göre, Almanya'da 1986'da 23.000 olan Türk girişimci sayısı, 2013 yılında 83.000'e ulaşmıştır. Aynı yıllar arasında Türk nüfusu 1.4 milyondan 2.7 milyona ulaşmış, nüfusta görülen iki kat artışa rağmen, girişimci sayısında üç kattan fazla artış olmuştur. Türk Girişimcilerin sektörel dağılımı ise zanaat, imalat ve inşaat sektöründe %17.2, ticarete %33.4, lokantacılıkta %26.5 ve hizmet sektöründe ise %22.9 şeklindedir. Bu oranlar Türk girişimcilerin çok farklı sektörlerde yer aldıklarının bir göstergesidir (Şen, 2007: 26; Yurt Dışındaki Vatandaşlarımıza İlişkin Gelişmeler, 2013 Yıllık Raporu).

Sadece girişimci olarak değil, çalışma yaşamının farklı alanlarında yer alan Türkler sanattan siyasete, sağlıktan eğitime birçok alanda kendilerini göstermektedirler. Bu veriler Avrupa'daki Türklerin artık sadece az beceri gerektiren işlerde kol gücüyle çalışan işçiler olmadıklarını, tersine onları kamusal alanda temsil eden siyasetçileri, sanatçıları, esnafları, işadamları, şairleri, romancıları, bürokratları, gazetecileri, ses sanatçıları ve öğretmenleri olan bir toplum olduklarını göstermektedir. Günümüzde Türklerin yukarı doğru bir toplumsal hareketlilik içinde oldukları ve artık kendi içlerinde geniş bir orta sınıfa sahip oldukları bir gerçektir. Fakat bu durumun, Türkler arasında işsizlik ve yoksullaşma oranının arttığı günümüzde, Avrupa'daki Türklerin sadece bir kısmı için geçerli olduğunun da unutulmaması gerekir (Kaya ve Kentel, 2005: 33).

Genel olarak bakıldığında ise göçün gerçekleştiği ilk yıllarda sektör ayırt etmeksizin gönderildikleri her alanda daha çok düşük statülü işlerde

çalışan Türklerin, dikey sosyal hareketlilikleri bağlamında artık farklı alanlarda profesyonel mesleklerle uğraşmaları ve kendi işletmelerinin sahibi olarak işveren durumunda olmaları Avrupa Türklerinin başarısı olarak değerlendirilebilir.

6. 3. Yeni Kimlik Söylemleri ve Çoklu Kimlikler

Çok kimlikli bir kimliksizleştirme sürecinin göç yasası yoluyla gerçekleştirilmek istendiği (Doğan, 2006), küçük ve orta ölçekli girişimcilik ile modern Türk kimliğinin yeniden inşa edildiği (Mutluer, 2006), birden fazla kimlikle yaşamının zorluğu (Keskin, 2011), Euro İslam (Avrupa İslam'ı), Euro Türkler (Avrupa Türkleri) gibi söylemler Batı Avrupa'daki Türklerin durumunu ifade etmek için kullanılmaktadır.

Bunlardan son yıllarda çok konuşulan ve Avrupalılar tarafından kabul gören Euro İslam çeşitli çalışmalarda ele alınmış ve farklı şekilde yorumlanmıştır. Avrupa İslam'ı kavramının neden kullanıldığı ve bunun ne tür etkileri olabileceği konusundaki çalışmalar işin sosyolojik boyutları açısından son derece önemlidir. Bunlardan Euro İslam'ın yavaş yavaş değişen bir İslam anlayışını mı gösterdiği, yoksa sadece bilimsel bir terim mi olduğunun tartışmalı olduğunu savunan Şen (2005: 129-130), Türkiye Araştırmalar Merkezinin yaptığı araştırma sonuçlarının Avrupa Türklerinin İslami yaşam tarzını sanayi toplumunun normlarına uyarlama, yaşadıkları ülkenin anayasasına sadık kalma, çoğulcu demokrasiyi ve laikliği benimseme, şeriatı reddetme eğiliminde olduklarını gösterdiğini belirtmektedir. Ancak bu veriler ona göre Avrupa Türklerinde artan dindarlığın “Euro İslam”a uygun olduğunu söylemek için kesinlikle yeterli değildir.

Euro İslam kavramına Şen'den farklı yaklaşan Subaşı (2005a; 2005b; 2008) ise Euro İslam olarak adlandırılan Avrupa İslam'ı kavramı ile Avrupa'daki Müslümanların İslam dünyası ile ilişkilerini koparmanın ve Müslüman gençlerin toplumla entegrasyonlarının hedeflendiğini belirtmektedir. Ona göre Türklük ile İslam arasındaki iç içe geçmişlikler her zaman belirleyici olmuştur, Avrupa İslam'ı ise bunun parçalanmasını ve Türklüğün ve İslam'ın yeniden kurgulanışını gündeme getirecektir (Subaşı, 2008: 150)

Avrupa'da yaşayan Türklerin ikinci ve üçüncü kuşak gençleri için ise kimlik daha da sorunsallaşmaktadır. Bu konuda ikinci ve üçüncü kuşağın

iki kültürün baskısı altında kaldıkları ve her iki kültürü de tam olarak benimsemeyen bir gençlik oluştuğu (Türkdoğan, 1984) söylemi 1990’larda önemli tartışma alanlarından biri olmuştur. Gençlerin “sokakta Fransız, evde Türk” olmak ya da Fransız ya da Türk gibi davranmak arasında gidip gelme durumu (Kaya, 2008: 49) diğer Batı Avrupa Ülkelerinde yaşayan gençler için de geçerlidir. Kimlik ve uyum konusunda yapılan bir araştırmada Avrupa’da yaşayan Türk gençlerinin “içinde yaşanılan topluma uyum sağlamanın gerekliliğine inanma” fikrine kısmen ya da tamamen katılanlarının oranı Almanya’da %63, Hollanda’da %66.7, Fransa’da %63.1 ve İsviçre’de ise %77.3 bulunmuştur (proje Taşdelen ve diğ., 1999’dan özetleyen Sözen, 2000: 91). Bu oranlar yaşanılan toplumu benimseme konusuna gençlerin çok yargısal davranmadıklarını göstermektedir. Ancak gündelik yaşam rutinleri içinde evde beklenen davranış biçimi ile ev dışı alanda beklenen davranış biçiminin farklılaşması, gençlerin de arada kalmışlığına neden olmaktadır.

Batı Avrupa’daki Türkleri kendilerini nereye ait hissettikleri ya da nasıl tanımladıkları da kimlik tartışmalarında üzerinde çok durulan konular arasında yer almaktadır. Kaya ve Kentel (2005: 52)’in yaptıkları araştırma sonuçları bu konuya ilişkin önemli veriler sunmaktadır. Buna göre, Almanya’da yaşayan Türklerin yaklaşık %49’u kendilerini Türkiye’ye, %22’si Almanya’ya ve %27’si her iki ülkeye daha yakın hissetmektedir. Fransa’da yaşayan Türklerin ise %36’sı Türkiye’ye, %25’i Fransa’ya ve %36’sı her iki ülkeye daha yakın hissetmektedir. Hamburg’ta yaşayan Türk öğrencilerin kendilerini nasıl tanımladıkları yönündeki araştırma sonuçları ise %71’inin Türk, %19’unun Türk asıllı Alman, %9’unun ise Alman olarak tanımladıklarını ortaya koymuştur (Aksoy, 2010: 25).

Bunu izleyen süreçte yapılan son dönem çalışmalarda da Türklerin kimlik ve aidiyet konusundaki hislerinde önemli bir değişim olmamıştır. Almanya’da yaşayan Türklerde kendilerini Türk olarak tanımlayanların oranı kendilerini Alman olarak tanımlayanlardan anlamlı düzeyde daha yüksektir ve kendilerini yaşadıkları topluma aidiyet düzeyleri de oldukça yüksektir (Şahin, 2010). Belçika’da yaşayan Türklerin büyük kısmı kendilerini yaşadıkları topluma ait hissetmektedirler (Gelekçi ve Köse, 2009) ve bunu belirtenlerin oranı Almanya’da yaşayanlardan daha yüksektir. Hollanda’da ise Hollandalı kimliğini benimseme durumu oldukça yüksektir, ancak Türk kimliğini benimseyenlerin oranı Hollandalı

kimliğini benimseyenlerden daha yüksektir (Şahin Kütük, 2015). Bu veriler Batı Avrupa'daki Türklerin hem yaşadıkları toplumu benimsedikleri hem de kendilerini Türk hissetmekten vazgeçmediklerini göstermektedir. İki toplumda yaşayan Türklerin iki topluma da ait hissettiği yönündeki bulgular ulus-ötesi bağların devamlılığının bir göstergesidir.

Kimlik tartışmalarında önemli kavramlardan biri de çifte vatandaşlıktır. Kendisini her iki kimlikle de tanımasına imkân sağlayan çifte vatandaşlık uygulamasının ev sahibi ülkeye aidiyeti düşürdüğü iddiası, ekonomik krizlerin yaşandığı ve bununla birlikte de yabancı düşmanlığının yükseldiği dönemlerde daha da güçlenmiştir. Batı Avrupa'daki Türkleri, çifte vatandaşlık bağlamında ele alan çalışmalarda bu hakkın tanınmasına ilişkin olumlu düşüncenin yüksek olduğu ve çifte vatandaşlık durumunun ev sahibi topluma aidiyeti düşüren bir hak olmadığı görülmektedir (Gelekeçi ve Köse, 2009; Şahin 2010; Yıldız, 2009).

Bütün bu sonuçlar Avrupa'daki Türklerin geleceği ve gelecekte kendilerini nasıl tanımlayacakları bağlamında düşünüldüğünde daha da önem kazanmaktadır. Gidenler geri dönecek mi diye beklenen yılların aksine, gidenlerin kalıcı olduğunun kabul edildiği ve onların kimliklerinin ne olacağı tartışması günümüzde dördüncü ve beşinci kuşakların gelecekleri açısından daha da önem arz etmektedir.

6. 4. 11 Eylül Saldırısı ve Değişen Müslüman Algısı

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'ya gelen yaklaşık on beş milyon Müslüman nüfusun kalıcı olması, o güne kadar alışılanın dışında bir demografik yapıyı kabul etmek zorunda kalan Avrupalılarda İslam dinine karşı bir huzursuzluk duyulmasına neden olmuş ve bu 11 Eylül 2001 saldırısı ve 2005'te Londra'da yaşanan bombalı saldırı ile bu daha da artmıştır. Danimarka'da yaşanan karikatür krizi ile yaşanan olaylar sonrasında ise birçok AB ülkesinde açıkça ifade edilen "İslamofobi" durumu konuşulmaya, araştırılmaya ve korkulan bir durum olmaya başlamıştır. Hollanda'da Müslümanları eleştiren bir siyasi parti liderinin öldürülmesi ve İslam'ın kadına bakışını eleştiren Theo van Gogh isimli bir film rejisörünün sokak ortasında bıçaklanması Müslümanlara ilişkin olumsuz ortamı daha da arttırmıştır (Abadan Unat, 2006: 387).

Almanya’da Türklerin ataerkil yaşamları üzerinden, sözde kadın karşıtı bir din olarak İslamiyet’e genelleyici saldırılar yapılmaktadır. Almanya’da Türklere ilişkin çeşitli önyargılar vardır. Bunlar genellikle eğitim seviyesi düşük, kız çocuklarını okutmak istemeyen, onları zorla evlendiren, kadınlara şiddet uygulayan, kadınları zorla kapatan, töre cinayetleri işleyen, suça yönelen, köşe başı manav ya da dönerci dükkanı işleten, “kanak dili”⁴ konuşan kişiler olmaları şeklindedir. Bu önyargılar çeşitli kanallarla beslenmekte ve özellikle sinema filmleri, diziler, politik yayınlar ve talkshow’larda çoğunlukla olumsuz haberler ve çarpıtılmış İslam İmgesi ile (Keskin, 2011: 67, 70) daha da artmaktadır.

Özellikle Türkler için söylenen aynı ülkede farklı yaşam biçimleri ile paralel toplum yarattıkları, etnik gettolaşmaya gidildiği yönündeki söylemler Türkiye Araştırma Merkezi’nin Kuzey Ren Vestfalya Eyaleti hükümetinin her yıl Türk göçmenler arasında gerçekleştirdikleri temsili çalışmalar ile araştırılmaktadır. Araştırma sonuçlarına göre 18-24 yaş arasındaki Türk gençlerinin %90’dan fazlası Almanlarla iletişim içindedirler (Şen, 2005: 124). Ayrıca Batı Avrupa Ülkelerinde Türk kadınların çalışma yaşamında yer alan ve önemli bireysel başarılar sağlayan örneklerinin olduğu (Gelekçi, 2010: 147), ilk dönem giden işçilerden önemli bir kısmının kadın işçiler olduğu (Abadan Unat, 1964) düşünüldüğünde bütünü kapsayan bir genellemenin ne derece yanlış olduğu görülmektedir.

Son dönemde yapılan çalışmalar ise Türklerin yaşadıkları ön yargının hangi konularda olduğunu gösterir niteliktedir. Belçika’da yapılan araştırma sonucunda burada yaşayan Türklerin %57’si dışlanma ve ayrımcılıkla karşılaştıklarını ve bunun daha çok iş ararken, resmi kurumlarda işlerini yaptırırken, iş yerinde, sokakta ve okulda olduğunu belirtmişlerdir (Gelekçi ve Köse, 2009: 234, 236). Almanya’da yapılan araştırmanın sonuçları ise Belçika’dakine benzerdir. Almanya’da yaşayan Türklerin %55’i önyargı yaşadıklarını belirtmişlerdir. Önyargı yaşanan durumlar ise sırasıyla Almancayı iyi konuşamama ve Türkçe Almanca karışık bir dil (Kanak) kullanma, dini inanç, eğitim, iş yaşamı, Türk kimliği, Almanya’ya girişte havaalanlarında ve yakınları için vize başvurularında yaşanmaktadır (Şahin, 2010: 208).⁵

⁴ Almanya’daki Türkler tarafından kullanılan, Almanca-Türkçe karışımı, kendisine has kuralları olan melez bir dil olarak adlandırılmaktadır.

⁵ Ancak burada unutulmaması gereken bir husus, bu çalışmaların Almanya’da ve

2008 yılında yaşanan katliam ise yaşanan önyargı ve şiddetin boyutlarını daha da net ortaya koymaktadır. 11 Eylül 2001 saldırısı Türklere ve Müslümanlara yönelik önyargı ve şiddet olaylarını tüm Avrupa'da arttırmıştır. Ludwigshafen'da, Solingen faciasında yaşamını yitiren beş kişinin trajedisinden daha korkuncu yaşanmış ve apartmanda yaşayan on bir aileden dokuzunun Türk olduğu bina yakılmış ve beşi çocuk dokuz kişi yaşamını yitirmiştir (Ünver, 2008: 306). Elli uzmanın dört hafta çalıştığı saldırının nedeni ve sebep olan kişiler konusu hala aydınlatılamamıştır.

Ayrımcılık, önyargı ve şiddet bağlamındaki tutum ve düşünceleri önleyecek politikalar uygulanmaması bu tarz davranışların devam edeceği endişesini de arttırmaktadır. Ancak olaylar karşısında Alman toplumunda tepkilerin olması ve bu tarz olayların ve şiddetin kınanması, birlikte yaşam vurgusunun yapılması ise bu durumun bütün topluma genellenmemesi gerektiğini göstermektedir. Bu araştırma sonuçları toplumun tümünü temsil eden sonuçlar değildir. Önyargı ve şiddet Alman ya da diğer Avrupa toplumlarında genel bir durum ve toplum da bunu onaylıyor demek, son derece yanlış ve bir o kadar da toplumu kutuplaştıracak bir yaklaşımdır. Bu nedenle var olan önyargı ve şiddet sonuçları yorumlanırken son derece dikkatli olunması ve bunun hangi grubu temsil ettiği vurgusunun yapılması son derece önem arz etmektedir.

6. 5. Tersine Beyin Göçü

Batı Avrupa'ya işçi olarak giden Türklerin bir kısmının Türkiye'ye geri döndüklerinden yukarıda söz etmiştik. Ancak bu geri dönüşler farklı dönemlerde farklı nedenlerle gerçekleşmiştir. İlk dönem geri dönüşler daha çok yeni ülkeye tutunamama, ekonomik krizlerdeki işsizlik ve geri dönüşü teşvik politikası gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır ve hiçbir planlanmamıştır. Bir başka dönüş biçimi ise daha çok son yıllarda Türkiye'ye çalışmak için gelen eğitilmiş, profesyonel meslek sahibi üçüncü kuşak Türklerin durumudur.

Ekonomik gelişmeler, işsizlik, islamofobi ve ayrımcılık gibi nedenlerle Almanya'dan Türkiye'ye tersine bir göçün başladığına işaret eden Şen (Sabah, 05.02.2014), son 4 yılda 195.000 kalifiye gencin ya yüksek statülü işlerde çalışmak ya da kendi işini kurmak için geri döndüğünü

Belçika'da yaşayan Türklerin tamamını temsil niteliğinde değildir.

belirtmektedir. Bu konuda Şahin (2010: 126-127)'in Almanya'da yaptığı araştırmadan elde ettiği bulgular gençlerin geri dönme isteklerini ve bunun nedenlerini gösterir niteliktedir:

“2. ve 3. Nesil Türkler okumuş ve eğitilmiş ise %70-80 Türkiye'ye dönme düşüncesi içindeler. Almanya hükümeti buna önlem almak istiyor, çünkü onlar da bu gençlerin Almanya'da çalışmasını istiyorlar. Türkler Türkiye'yi tercih ediyorlar çünkü burada sosyal yaşam yok, gençler buradan memnun değiller. Türkiye'ye gitmek istiyorlar. Türkiye'ye giden arkadaşlarımın hepsi de çok memnundur, hepsi de burada iyi üniversitelerden mezun 2-3 dilliler. Almanya'nın Türkiye'de açtığı şirketler, bankalar var, gidip orada çalışmak istiyorlar. Ya o şekilde ya da ticari faaliyetleri ile Türkiye'ye yerleşmek istiyorlar. Benim de Almanca ve İngilizce çok iyi, ben de ticaretle dönmek istiyorum. Elçilikte iş buldum, Akbank'ta iş buldum ama henüz istemiyorum. Biraz daha farklı avantajları değerlendirmek istiyorum (26 yaş, Erkek, Frankfurt)”.

Bu durum için, ikinci ve üçüncü kuşağın geri dönüş hikâyelerinin yıllar öncesinde kalkınma planlarında hedeflenen kalifiye güç hayalinin, yıllar sonra kısmen tersine beyin göçü şeklinde gerçekleştiği yorumu yapılabilir. Ancak burada unutulmaması gereken geri dönüşün uluslararası göç kapsamında bir kalış değil, ulus-ötesi göç bağlamında iki ülkede de bağların devam etmesi ve sürekli gidiş gelişler şeklinde olduğudur. Aile üyelerinin bir kısmının Almanya'da, bir kısmının Türkiye'de olması, tersine beyin göçü gerçekleştiren Türklerin bu ülkelerin her ikisinde de aidiyet ve bağlarının olmasını ve sürekli gidiş geliş süreçlerini beraberinde getirmektedir. Ancak Batı Avrupa'daki eğitim düzeyi yüksek ve kalifiye olan bu gençlerin geri dönme ya da geri dönmeye istekli olma durumunun gerçekleştirilebilirliği toplumun genelini yansıtmamaktadır.

Türkiye Araştırmalar Merkezi'nin yaptığı araştırmaya göre işsizlik oranının %31, yoksulluk oranının ise %35 olduğu Türkler arasında Türkiye'ye geri dönmek istediğini belirtenlerin oranı %30'dur (Şen, 2005: 131). Ancak geri dönmeyi istemelerine rağmen bu kararı almak onlar için çok da kolay değildir.

Göçün gerçekleştiği ilk dönemde tutunamama, krizler ya da geri dönüşü teşvik politikaları ile Türkiye'ye dönme kararı almak günümüze göre daha kolay olmuştur. Bir başka ifadeyle arkalarında bıraktıklarının yanına geri

dönme kararı alma hem onlarla birlikte olabilmek için hem de kazandıkları ile eski halinden daha rahat bir hayat kurabilme imkanı nedeniyle daha kolaydır. Ancak günümüzde dört kuşağın bir arada yaşadığı Batı Avrupa Ülkelerinde artık kalıcı bir toplum olan Türklerin geri dönme kararı almaları çok da kolay değildir. Geri dönmek isteyenlerin işsiz olmaları ya da kalifiye olmamaları durumu onları Türkiye'deki zorlu ekonomik koşullar içinde daha da zor duruma düşürecektir. Bu nedenle Türkiye'ye ne kadar geri dönmeyi düşündüklerini belirtseler de daha kalifiye olan ya da kendi işini kuracak bir sermayesi olanlar için geri dönüş daha gerçekleştirilebilir bir hayal olmaya devam etmektedir.

7. Batı Avrupa Türklerinde Aile, Evlilik, Boşanma ve Yaşlılık

7.1. Alamancı Aile

Batı Avrupa Ülkelerine giden Türkler ve bunların aileleri ile birlikte sayısal olarak milyonlarla ifade edilmesi durumu önemli sosyal değişimler yaşanmasına da neden olmuştur. Yaşanan değişimin farklı boyutları geri dönüş yapanlar, geride kalanlar, işçilerin ayrıldıkları yerleşim yerleri ve toplumdaki değişimler gibi konular çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır. Yasa (1979)'nın "Yurda Dönen İşçiler ve Toplumsal Değişme" ve Abadan Unat, Keleş, Penninx, van Renselaar, van Velzen ve Yenisey (1975)'in "Göç ve Gelişme. Uluslararası İşçi Göçünün Boğazlıyan İlçesindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme" isimli eserleri olayın sosyal etkilerini ortaya koyması açısından alana önemli katkı sağlamış çalışmalardır.

Yurtdışına giden işçilerle birlikte değişim görülen alanlardan biri hane halkı tipleridir. İşçilerin gidişleri, kalış süreçleri, gidiş-gelişleri ya da geri dönüşlerine göre aile tipinde de sürekli bir değişim olmaktadır (Kıray, 1976). Dışarıdan sadece sayısal olarak görülen bu durum aslında yapısal değişiklikleri de beraberinde getirmektedir. Dönen ailelerden çoğu çekirdek aile özelliği göstermekte, az bir kısmı ise bakıma ihtiyaç duyan yakın akrabalarını yanlarına almaları nedeni ile geçici geniş aile özelliği göstermektedir (Taşdelen, 1991: 65). Geniş aile, geçici geniş aile ve parçalanmış aileler arasında geçişler yaşanan bu dönemde yurt dışına yoğun göç yaşanan Boğazlıyan ilçesinde Abadan Unat ve diğerlerinin (1975) yaptıkları çalışma sonuçları ailede yaşanan değişimleri ortaya koymaktadır.

Araştırma sonuçlarına göre yurtdışına giden işçilerin döndükten sonra %77'sinin çekirdek aile yapısına sahip olduğu görülmüştür. Çalışmada dönen işçiler, ailelerinde karar alımı ve otoritenin dağılımında radikal bir değişim olmadığını söylemeler de araştırmacının yaptığı gözlemler bu söylemin geleneklere karşı gelmemek adına söylendiğini ve gerçekte eşlerin birlikte düşünüp konuşarak bir karar aldıklarını ortaya koymuştur. Ayrıca eşi yurtdışında olan kadınlar çekirdek aile yapısına sahiplerse %68 oranında kararların alınmasında kendisi, geniş aile yapısına sahipse %33 oranında hane üyesi erkeğin karar alımında öncü olduğu görülmektedir. Eşi yıllarca yurtdışında kalmış kadınların eşleri yokken evde karar alımında etkili olmaları, eşleri geri döndüğünde de kısmen devam etmektedir. Aslında bu durum hem kadınların yaş almış olmaları hem de yıllarca bir ailenin yaşayabileceği her türlü sorunla baş etmeleri nedeni ile kendilerini çevrelerine kabul ettirmelerinin bir sonucu olarak düşünülmektedir. Kısaca hane reisi gibi davranabilen ve otorite sahibi olan kadınlar, özellikle çekirdek aile yapısına sahip olan kadınlardır. Yine aynı araştırmada eşleri genellikle yılda bir defa Türkiye'ye gelen kadınların, sadece eşlerini görmek için yurtdışına gitmeleri durumuna rastlanmamıştır. Aile yapısında sahip olunan çocuk sayısı açısından ise herhangi bir farklılık yoktur. Çok az işçi çocuk parası için daha çok sayıda çocuk yapmak istemektedir. İşçilerin büyük kısmı izne gelirlerken yanlarında gebeliği önleyici haplar getirmişlerdir. Boğazlıyan ilçesinde resmi bir doğum kontrol çalışmasının olmaması nedeniyle, işçilerin bu konuda ilçede bir değişim yarattıklarını söylenebilir (Yenisey, 1975). Yurt dışına giden işçilerin aile yaşamındaki değişimin en belirgin göstergesi bu aileler için ayrı bir kavram "Alamancı Aile" kavramının kullanılmasıdır.

Yurtdışına giden işçilerin geride kalan aileleriyle olan ilişkilerinin Türkiye'deki aile yapısından farklı özellikler göstermesi üzerine "Alamancı Aile" kavramı kullanılmaya başlamıştır. Yasa (1979)'nın bir süre yabancı bir Avrupa ülkesinde çalışan ve yurda kesin dönüş yapmış veya yapmamış olan işçilerin oluşturduğu bir aile türü olarak tanımladığı Alamancı Aile, yörelere, dönemlere göre ayrılıklar göstermekle birlikte, daha çok kırsal nitelikleri ağır basan bir kurumdur. Ancak Alamancı aileyi kırsal aileden ayıran çok sayıda özellik de vardır. Örneğin, giyim tarzı, temizlik alışkanlıkları, yaşadıkları yeni konutları, bunların içindeki eşya, araç ve gereçler göze çarpan somut farklılıklar içermektedir. Kadınların

giyim tarzında daha çok kırmızı gibi parlak renkler, erkeklerin ise daha çok takım elbise tercih ettikleri görülmektedir. Genç kızlar ise daha çağdaş kıyafetler giyme ve makyaj yapma eğiliminde olmalarına rağmen, bilezik, beşi bir yerde gibi geleneksel takılar da takarak gelenekselle modern bir şekilde taşımaktadırlar. Bu yeni aile tipinde kadınlar görece de olsa özgürlük kazanmış ve erkeklerin katı tutumu kısmen de olsa gevşemiştir. Daha çok yiyecek ürünlerinin dışarıdan alındığı bu ailelerde genel bir tüketici davranışı dikkat çekmektedir. Yeni evlerinde kullandıkları buzdolabı, çamaşır makinesi, bütan gazı tüpleri, düdüklü tencere, çatal-bıçak ve öteki sofra takımları onların evlerini ve yaşam biçimlerini diğer ailelerden ayırmaktadır. İlk yıllarda kazançlarının oldukça önemli bir bölümünü saygınlık göstergesi olan gösterişçi nesnelere ve armağanlara yatıran Alamancı aileler, sonraki dönemde daha akılcı yatırımlara yönelmişlerdir.

Alamancı ailelerin çocukları ve eğitim meseleleri de bir süre sonra önemli bir sorunsal haline gelmiştir. Ailelerin bir kısmı çocuklarının Türkiye'de eğitim almasını tercih ederken, bir kısmı gittikleri ülkelerde çocuklarının eğitim alması için uğraşmış, ancak bunların büyük bir kısmı eğitim konusunda ne kadar bir uğraşı verseler de bunda başarılı olamamışlardır. Tezcan (1977)'in Ankara'daki liselerde yaptığı çalışmada Alamancı ailelerin çocuklarının mühendislik, mimarlık, doktorluk gibi meslekleri hedefledikleri, bunun yanı sıra diğer gençlerin çok da tercih etmedikleri (Almanca) öğretmenliği de tercih ettikleri görülmüştür. Alman filolojisi ve öğretmenlik gibi alanları tercih eden gençlerin bildikleri dilin üniversiteli olma yolunda bir avantaja dönüşmesi durumu günümüzde de devam etmektedir.

Alamancı Ailelerin geleceğinin ne olacağı sorunsalına vurgu yapan ve bu ailelerin yeni bir kırsal orta tabaka mı olacağı, birleşerek birlikte girişim mi gerçekleştirecekleri, kasaba ve kentlerde küçük tecimci, esnaf, girişimci ve zanaatçılarla özdeşleşerek bu küme içinde mi eriyebilecekleri, yoksa bunlardan hiçbiri ile kaynaşmayarak değişen yapı içinde yok mu olacağını soran Yasa (1979), bütün bunların cevabının zaman içinde görüleceğini belirtmiştir. Son dönem çalışmalara bakıldığında ise (Gülhan, 2012; Küçükcan, 2011) geri dönüş yapan ailelerin uzun zaman içerisinde farklı kesimlerle kaynaştıkları ve artık belirgin özelliklerinin çok azaldığı, son dönemde dönen ya da hala orda yaşayıp belli dönemlerde Türkiye'ye gelenlerinse hala farklı özellikler taşıdıkları görülmektedir.

7. 2. Evlilik, Boşanma ve Yaşlılık

Batı Avrupa'ya göç eden işçilerin 1970'li yıllarda aile birleşimine izin verilmesi ile bu ülkelerdeki görünümü de değişmiştir. Artık aileleri ile birlikte yaşamlarını sürdüren Türklerin evlilik yaşına gelmiş gençleri için ise kiminle evlilik yapacağı önemli bir problem alanı olmuştur. Dönemin sosyolojik koşulları aileleri, çocuklarının geleneklerini ve kimliklerini yitirmeden evlilik yapmalarını tercih etmeye götürmüştür. Bu bağlamda da daha çok memleketlerinden getirilen gelinler ve damatlar o dönemde aynı zamanda Türkiye'den Batı Avrupa Ülkelerine göçün de devamlılığını sağlamıştır.

1970'li yıllardan günümüze kadar devam eden bu sosyolojik durum yapılan çeşitli araştırmalara da konu olmuştur. Son yıllarda ise bu konu evlilik yolu ile göçün devamlılığı, etnik marketlere evlilik göçü ile işçi göçünün gerçekleşmesi ve giden kadınların yeni topluma uyumu bağlamında ele alınmıştır. Ancak bu evliliklerin sadece olumlu değil aynı zamanda olumsuz sonuçları da vardır. Özellikle kültür farkından dolayı anlaşamama, dil bilmeyen gelin ve damatların yeni yaşama ayak uydurmakta zorlanması (Şahin kütük, 2012), boşanmaların yaşanması (Atilla Demir, 2010; Taş, 2014) durumu da Batı Avrupa'daki Türklerin sosyal gerçekliğinin bir parçasıdır.

Aradan uzun yıllar geçmesi ve aile birleşimi uygulamasına rağmen hala Türkiye'de geride kalan kadın ve çocukların var olması durumu az da olsa devam etmektedir. Bu konuda yapılan çalışmalarda geride kalan kadınların yaşam mücadelesi, ailenin devamlılığını sağlamanın zorlukları, toplumsal cinsiyet algıları, cinsiyete dayalı işbölümündeki kırılmalara (Kalaycıoğlu, Çelik ve Beşpınar, 2010; Emer Şimşek, 2013) dikkat çekilmiştir. Hem giden için hem de kalan için daha zorlu olan bu yaşam biçiminin sonraki kuşaklarda devam edip etmeyeceğini ise zaman gösterecektir.

Batı Avrupa Ülkelerine çalışmak için giden ilk kuşak Türkler günümüzde yaşlı nüfusu oluşturmaktadır. İlk kuşak Türklerin yaşamları, çocukları ve torunlarının olduğu Avrupa ile dostları, akrabaları ve gençlik anılarının olduğu anavatan arasında sürekli gidiş gelişlerle devam etmektedir. Vatan toprağına özlemlerini her defasında ifade eden, "biz hep para biriktirdik amaç geri dönmekti" diyen ama bir türlü de geri dönemeyen birinci kuşağın

durumu yaşlılık çalışmalarına da yansımıştır. Özellikle yalnız kalan ya da sağlık durumu nedeni ile bakıma muhtaç yaşlıların durumunun, bireysel Avrupa toplum yapısı içinde nasıl bir uygulama ile çözüme kavuşturulacağı önemli bir sorunsaldır. Bu konuda Kartal ve Alptekin (2015)'in yaptıkları araştırma sonuçları Almanya'daki yaşlı göçmenlerin geleneksel aile bağları içinde tolere edildiğini göstermektedir. Ancak çalışmada iki ülke arasında gidip gelen birinci kuşağın sorunları ve çözümleri için daha mikro çalışmalara da ihtiyaç olduğu ortaya konmuştur. Genel olarak bir değerlendirme yapıldığında ise yaşlılığın beraberinde getirdiği bir takım dezavantajların, anavatandan uzakta olan birinci kuşak için adeta çifte dezavantaja dönüştüğü söylenebilir.

Sonuç

Türkiye'den Batı Avrupa'ya işçi göçünün başlangıcından bu yana yarım asırdan fazla bir süre geçmiş ve bu ülkelere giden Türklerin kalıcı olduğu "Euro Türkler" (Avrupalı Türkler) olarak literatüre de geçmiştir. Kimi zaman Avrupa'da etnik bir azınlık olarak, kimi zaman birinci kuşaktan dördüncü kuşağa uzanan göçmen kökenliler olarak, kimi zaman Almanyalı Türk, Türk kökenli Alman, Fransalı Türk, Türk kökenli Fransız gibi söylemlerle anılan Avrupa'daki Türklerin yaşam biçimleri ve gelecekleri Türkiye'de sosyolojik açıdan son derece önemli konular arasında yer almıştır.

1960'lı yıllarda Türkiye'nin ilk beş yıllık kalkınma planında ülkede sanayinin gelişmesi için yurtdışına işçi gönderimi ve onların rotasyon uygulaması ile yurda dönüp sanayi alanında çalışmaları hedefi gerçekleştirilmemiştir. Geri dönenlerin de beklenen şekilde kalkınmaya katkıları olmamış, ancak bir dönem Türkiye'ye gönderdikleri döviz ile ekonomiye önemli katkı sağlamışlardır. Günümüzde kalifiye, eğitilmiş üçüncü kuşağın Türkiye'ye çalışmak için gelmeleri durumu tersine göçün başladığına işaret etmektedir. Bu ise 'Birinci kuşak için beklenen geri dönüş durumu, yıllar sonra üçüncü kuşak gençler tarafından mı gerçekleştiriliyor?' sorusunu akıllara getirmektedir.

Her yıl ya da birkaç yılda bir akrabalarını görmek ve/veya tatil yapmak için Türkiye'ye gelen Avrupa'daki Türklerin bu sürekli geliş gidişleri ulus ötesi bağların hala güçlü bir şekilde devam ettiğinin bir göstergesidir.

Batı Avrupa Ülkelerindeki uydu üzerinden takip edilen Türk televizyon kanalları, gelişen iletişim araçları ve bunun ucuzlaması ile sınırsız telefon görüşmeleri, skype ve diğer görüntülü konuşma kanalları ile mekânsal farklılıkların öneminin azalması Batı Avrupa'daki Türklerin son dönemde ulus ötesi bağlarının devamlılığı üzerinde önemli etkileri olmuştur.

Hep bir beklenti ekseninde değerlendirilen Batı Avrupa'daki Türklerin sorunlarının, sıkıntılarının neler olduğu, onlara nasıl destek olunacağı hep ikinci ya da üçüncü plana itilmiştir. Bu durum T. C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nın kurulması ile kısmen değişmiş ve artık 'Bize ne katkı sağlayacaklar?' diye değil, 'Biz ülke olarak onlara nasıl yardımcı olabiliriz?' üzerinden de politika yürütölmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Batı Avrupa'daki Türklerin geleceğı, kendilerini nasıl tanımlayacakları ve Türkiye ile bağları konusu daha da önem kazanmıştır. Türkiye'de sosyolojinin yüz yıllık serüveninin yaklaşık yarısında çalışma konusu olarak karşımıza çıkan Batı Avrupa'ya işçi göçü, ilerleyen yıllarda da sosyoloji alanında hala öncelikli konular arasında yer alacağı benzetilmektedir.

KAYNAKÇA

Abadan Unat, Nermin (1964), **Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları**, Ankara, DPT yay.

Abadan Unat, Nermin (1971), "Federal Almanya'nın 1966-76'de geçirdiği ekonomik buhran açısından yabancı işgücü ve Türk işçilerinin durumu", **A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 26(4), s. 159-180.

Abadan Unat, Nermin (1972), "Yurtdışına Göçen Türk İş Gücü ve Dönüş Eğilimleri", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, cilt 27(2), s. 183-206.

Abadan Unat, Nermin (1975), "Akdeniz Ülkelerinden Yurt Dışına İşçi Göçü", **Göç ve Gelişme**, Haz. Nermin Abadan Unat, Ruşen Keleş, Rinus Penninx, Herman Van Renselaar, Leo Van Velzen, Leyla Yenisey, Ankara, Ankara Ün. SBF İskan ve Şehircilik Enst., s. 1-5.

Abadan Unat, Nermin vd, (1975), **Göç ve Gelişme- Uluslararası İşçi Göçünün Boğazlıyan İlçesindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme**, Ankara, Ankara Üniversitesi SBF İskan ve Şehircilik Enstitüsü Yay.

Abadan Unat, Nermin (2006), **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**, İstanbul, Bilgi Ün. Yay.

Adıgüzel, Yusuf (2010), "Diasporadaki Kimlik Algılamalarına Göç Tipinin Etkisi: Almanya ve İngiltere Türk Topluluklarının Karşılaştırması", **Sosyoloji Dergisi**, cilt 3 (20), s. 91-119.

Aksoy, Erdal (2010), "Almanya'da Yaşayan Üçüncü Kuşak Türk Öğrencilerin Kimlik Algılamaları ve Buna Bağlı Olarak Karşılaştıkları Ayrımcılık Sorunları", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi**, Bahar 12, s. 7-38.

Atilla Demir, Sevim (2010), **"Türk Göçmen Ailelerinde Boşanma - Almanya Örneği"**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, Sakarya Üniversitesi SBE)

Bocker, A. (2004), "The Impact of Host-Society Institutions on the Integration of Turkish Immigrants in Germany and Netherlands", **Conference on the Integration of Immigrants from Turkey in Austria, Germany and Holland**, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, February 27-28.

Canatan, Kadir (2007), "Avrupa Ülkelerinin Azınlık Politikalarında Türkçe Anadil Eğitiminin Konumu 'İsveç, Fransa ve Hollanda Örnekleri'", **Türkoloji Araştırmaları**, vol. 3/3, s. 159-172.

Doğan, Ahmet Atilla (2006), "Almanya'daki Türkler ve Çokkimlikli Kimliksizleştirme", **Batı Avrupa'da Türk Dış Göç Sürecinin Güncel Boyutları**, Ed.. Bilhan Doyuran Kartal, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yurtdışında Yaşayan Türk Vatandaşlarının Sorunlarını Araştırma Merkezi, s. 51-73.

Ekin, Nusret (1987), **Türkiye’den Dış Göçün 25 Yılında Beklentiler ve Gerçekleşenler**. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası.

Ekin, Nusret (1970), “Yurtdışı İşçi İstihdamının Ekonomik ve Sosyal Analizi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, cilt 30 (1-4), s. 73-96.

Emer Şimşek, Ayşenur (2013), “Uluslararası İşgücü Göçü ve Geride Kalan Kadınlar: Denizli Örneği”, **Kadın Araştırmaları Dergisi**, sayı 12: 155-192.

Erkal, Mustafa (1988), “Yurtdışındaki İkinci Nesil Türkler ve Meseleleri: Bazı Gelişmeler ve Değerlendirmeler”, **Sosyoloji Konferansları Dergisi**, sayı 22, s. 72-86.

Esser, H. (2000), Integration and Ethnic Stratification, Towards Emerging Ethnic Classes in Europe? Volume 1 Workshop Proceedings, Project Conclusions, **Integration and Ethnic Stratification, Ethnic Economy and Social Exclusion**, Ed. H. Esser, I. Light, C. Petry and G. Pierri, Germany.

Gelekçi, Cahit (2010), “Belçika’da Yaşayan Türk Kadınlarının Sosyal İş Yaşamındaki Konumları”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, sayı 13, s. 133-148.

Gelekçi, Cahit ve Köse, Ali (2009), **Misafir İşçilikten Etnik Azınlığa Belçika’daki Türkler**, Ankara, Pnoenix yay.

Gelekçi, Cahit (2014), Avusturya’da Yaşayan Türklerin Türkiye ile Bağları ve Evlilik Göçü, **bilig**, sayı 71, s. 179-204.

Gitmez, Ali Sadi (1979), **Dışgöç Öyküsü**, Ankara, Maya Matbaacılık.

Gülsün, İlhan (1974), **Sayılarla Yurtdışındaki İşçilerimiz ve Sorunlarına Ait İstatistikler**, Ankara, İİBK yay. No. 111.

Güven, Sami (1985), “Yurda Dönen Türk İşçilerin Mesleki Yeniden Uyumları Sorunu”, **Amme İdaresi Dergisi**, cilt. 18 (3): 103-126.

İİBK. **1980 İstatistik Yıllığı**. Ankara, İş ve İşçi Bulma Kurumu Yay.

Kalaycıoğlu, Sibel vd. (2010), “ ‘Gitmek mi Zor Kalmak mı?’: Avrupa’ ya Erkek Göçü ve Geride Kalan Kadının Gözünden Göç Deneyimi”, **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 27 (1), s. 123-146.

Kartal, Bilhan ve Alptekin, Duygu (2015), “Ulus Aşırı Göç Süreci ve Yaşlılık: Almanya’da Birinci Kuşak Türk Göçmenler”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, cilt: 8(37), s. 595-612.

Kaya, Ayhan (2008), “Fransa Türkleri: Cumhuriyetçi Entegrasyon Modelinin Eleştirisi”, **Entegrasyonun Ötesinde Türkiye’den Fransa’ya Göç ve Göçmenlik Halleri**, Ed. Didem Danış ve Verda İrtiş, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. , s. 35-73.

Kaya, Ayhan ve Kentel, Ferhat (2005), **Euro-Türkler: Türkiye İle Avrupa Birliği Arasında Köprü mü Engel mi?** İstanbul, Bilgi Ün. Yay.

Keskin, Hakkı (2011), **Türklerin Gölgesinde Almanya, Geleceğe Yönelik Uyum Politikası İçin Görüşler**, İstanbul, Doğan Kitap.

Kıray, M. 1976. "The Family of the Immigrant Worker in Turkey" (in) **Turkish Workers in Europe: 1960-1975**, Ed. Nermin Abadan Unat, Leiden, Brill, s. 210-235.

Küçükcan, T. (2011), **Avrupa'da Yaşayan Türkler: Yaz Tatili Döneminde Türkiye'ye Gelen Türkler Örneği Saha Araştırması**, Ankara: T. C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Ülkeler Toplulukları Başkanlığı Yayınları.

Manço, Altay A. (2002), "Göçmen Türklerin Belçika Eğitim Sisteminde Yeri", **C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, Mayıs 2002, cilt 26 (1), s. 61-68.

Mutluer, Nil (2006), "Küçük ve Orta Ölçekli Girişimcilerin Londra Diasporasında Modern Türk Kimliğinin Yeniden İnşası", **Batı Avrupa'da Türk Dış Göç Sürecinin Güncel Boyutları**, Ed. Bilhan Doyuran Kartal, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yurtdışında Yaşayan Türk Vatandaşlarının Sorunlarını Araştırma Merkezi, s. 25-51.

Petek, Gaye (2008), "Türkiye Kökenli Göçmenlerin Fransa'da Siyasi Katılımı ve Temsiliyeti", **Entegrasyonun Ötesinde Türkiye'den Fransa'ya Göç ve Göçmenlik Halleri**, Ed. Didem Daniş ve Verda İrtiş, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. , s. 73-91.

Sirkeci, İbrahim ve Yüceşahin, Murat M. (2014), "Türkiye'de Göç Çalışmaları", **Göç Dergisi**, Cilt 1(1), s. 1-10.

Sözen, Edibe (2000), "Avrupa'da İkinci ve Üçüncü Kuşak Türk Gençliği", **Türkiye'de ve Avrupa'da Gençlik**, Ankara, TDV, Konrad Adenauer Vakfı Yay. s. 86-94.

Subaşı, Necdet (2005a), "Gecikmiş Bir Kimlik Tartışması: Euro İslam", **Karizma**, Sayı: 24, (Ekim-Aralık), s. 85-95.

Subaşı, Necdet (2005b), Entegrasyon Politikalarında Yeni Arayışlar: Avrupa İslam'ı", **Avrupa'da İslâm**, Ed. Kadir Canatan, İstanbul, Beyan Yay, s. 38-66.

Subaşı, Necdet (2008), "Fransa'da Türkler: Din Eksenli Kimlik ve Bütünleşme Sorunları", **Entegrasyonun Ötesinde Türkiye'den Fransa'ya Göç ve Göçmenlik Halleri**, Ed. Didem Daniş ve Verda İrtiş, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. , s. 121-155.

Şahin, Birsen (2009), "İşçilikten İşverenliğe Zorlu/Zorunlu Yolculuk", **Yurtdışındaki Türkler: 50. Yılında Göç ve Uyum**, Ed. Murat Erdoğan, Ankara, Orion yay. s. 589-597.

Şahin, Birsen (2010), **Almanya'daki Türkler**, Ankara, Phoenix yay.

Şahin Kütük, Birsen (2012), "Almanya'daki Etnik Ekonomilere İşçi Göçü Olarak Ulus Ötesi Evlilikler", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları**, Sayı. 16, s. 173-190.

Şahin Kütük, Birsen (2015), “Hollanda’da Yaşayan Türklerde Kimlik ve Ulus-ötesi Medya Kullanımı”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları**, Sayı. 22, s. 203-219.

Şen, Faruk (2007), **Euro-Türkler Almanya’da Türk Varlığı ve Geleceği**, İstanbul, Günizi yay.

Şen, Faruk. Sabah Gazetesi. 05. 02. 2014. Çevrimiçi): <http://www.sabah.com.tr/gundem/2014/02/05/profdr-faruk-senden-gulen-raporunun-detaylari> (Erişim Tarihi 16 Ekim 2015).

Şen, Faruk, Ulusoy, Yunus ve Şentürk, Cem (2007), **Almanya ve Avrupa’da Türk Girişimciliği**, (Çevrimiçi): http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt1/sayi2/sayi2pdf/senfaruk_ulusoy_senturk.pdf (Erişim Tarihi 016 Ekim 2015)

Şen, Faruk (2005), **Almanya’daki Türkler- Entegrasyon ve Gettolaşma**, (Çevrimiçi): <http://www.konrad.org.tr/Medya%20Mercek/13faruk.pdf> (Erişim Tarihi, 26 Ağustos 2015).

Şenel, Şengün (1974), **İşçi Tasarruflarını Değerlendirme Rehberi**, Ankara İİBK yay. No 116.

Şenel, Şengün (1975), **Federal Almanya’da Yabancı İstihdamı**, Ankara, İİBK yay.

Taş, Ertuğrul (2014), “Evlilik Göçüyle Türkiye’den Belçika’ya Gelen Gelinler ve Boşanma Sorunları”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 20, s. 217-235.

Taşdelen, Musa H. (1991), “Yurt Dışından Dönen Türk İşçi Ailelerinin Uyum Problemleri”, **Sosyoloji Konferansları Dergisi**, sayı 23, s. 61-67.

Tuna, Orhan (1966), **Türkiye’den Federal Almanya’ya İşçi Akımı Ve Meseleleri, III. Rapor (Federal Almanya’da Çalışan Türk İşçilerinin İşledikleri Suçların Tahlili)**, İstanbul, İstanbul Ün. Yay.

Tuna, Orhan (1968), “İşçilerimizin Yurda Dönüş Meseleleri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, sayı 19, s. 351-372.

Tuna, Orhan (1973), “Türkiye’den Dış Aleme Emek Göçü. Tahminler ve İhtimaller”. **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, cilt 33(1-4), s. 1-40.

Turan, Kadir (1999), **Almanya’da Türk Olmak**, Ankara, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları.

Tezcan, Mahmut (1977), “Alamancı Aile” ülkemizde Yeni Bir Aile Türü, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Sayı, 1 (26), s. 1301-3718.

Tezcan, Mahmut (1987), **Yurtdışından Dönen Gençlerin Uyum Sorunları**, Ankara, Engin Yayınevi.

Tezcan, Mahmut (1999), “Çokkültürlülük Masalı: Çokkültürlü Toplumlarda Türk İşçi Çocuklarının Eğitimi Sorunu (Almanya ve Hollanda Örneği)”, **Eğitim ve Bilim**, cilt: 14(114), s. 57-63.

Türkdoğan, Orhan (1984), **Avrupa'daki İşçilerimiz ve Çocukları İkinci Neslin Dramı**, İstanbul, Orkun yay.

Ünver, Can (2008), **Otuz beş Yıllık Göç ve Bürokrasi Tanıklıklarım**, Ankara, Phoenix Yayınevi.

Van Renselaar, Herman ve van Velzen, Leo (1975), Gelişme İçin Dışa İşgücü Göçünü Kullanmayı Amaçlayan Kamusal ve Özel Girişimler, **Göç ve Gelişme- Uluslararası İşçi Göçünün Boğazlıyan İlçesindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme**, Haz. Abadan Unat, Nermin, vd., Ankara, Ankara Üniversitesi SBF İskan ve Şehircilik Enstitüsü Yay., s. 107-149.

Yaman, Gülhan (2012), “Göçmen İlişkiler Ağının Ulus-ötesi Göçe Etkisi: Belçika'daki Emirdağlılar Örneği”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 21, s. 281-299.

Yasa, İbrahim (1979), Dış Göçler ve “Alamancı Aile”, **İstanbul Sosyoloji Konferansları Dergisi, Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken Anısına**, sayı 17, s. 82-87.

Yenisey, Leyla (1975), “Göçmen İşgücünün Geride Kalan İlçe Üzerindeki Sosyal Etkileri: Boğazlıyan'ın İki Köyünde Yapılan Gözlemler”, **Göç ve Gelişme- Uluslararası İşçi Göçünün Boğazlıyan İlçesindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme**, Haz. Abadan Unat, Nermin, Keleş, Ruşen, Penninx, Rinus, van Renselaar, Herman, van Velzen, Leo ve Yenisey, Leyla. Ankara, Ankara Üniversitesi SBF İskân ve Şehircilik Enstitüsü Yay., s. 351-397

Yıldız, Fatih (2009), **Avrupa Türklerinde Kimlik Sorunu Olarak Çifte Aidiyet: Hollanda Örneği**, (Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE).

2010 Yılı Verilerine Göre Avrupa'daki Türk Vatandaş Sayıları. T. C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü. <http://www.csgeb.gov.tr/csgebPortal/diyih.portal?page=yv&id=1>

Yurt Dışındaki Vatandaşlarımıza İlişkin Gelişmeler 2013 Yıllık Raporu. T. C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Dış İlişkiler ve Yurt Dışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü yay.